

120

श्री
महाकवि कालिदासविरचितम्
कुमारसम्भवम्

प्रथमः सर्गः

(विशदया व्याख्यया सहित.)

रचयिता

विठलदेवुनि सुन्दरशर्मा

प्रकाशिका

संस्कृतभाषाप्रचारिणी सभा,

चित्तूर - 517001

“This Book is Published with the financial assistance of Tirumala Tirupati Devasthanams, under their scheme aid to publish religious books ”

विजय मुद्राशाला, चित्तूर. पौन् 2113

*,'Paper used for the printing of the
made available at concessional
by the Government.'*

श्रीगणेशाय नमः

महाकवि कालिदासविरचितम्

कुमारसम्भवम्

प्रथमः सर्गः

1. अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरी वारिनित्री विगाह्य
स्थित पृथिव्या इव मानदण्ड ॥

अन्वय — उत्तरस्या दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराज उत्तरी
वारिनित्री विगाह्य पृथिव्या मानदण्ड इव स्थितः वर्तते ।

अर्थ — उत्तरस्या दिशि = उदीची दिग्भाग,
देवतात्मा = देवतास्वरूपी, हिमालयो नाम = 'हिमालय
इति प्रसिद्ध, नगाधिराज = पर्वताना अधिराज (पर्वत-
श्रेष्ठ इत्यर्थ) पूर्वापरी = प्राक्पश्चिमो, वारिनित्री =
समुद्रौ, विगाह्य = प्रविश्य, पृथिव्या = भूमे मानदण्ड
इव = आयामपरिच्छेदक दण्ड इव, स्थित = विराजमान,
अस्ति = वर्तते ।

नात्पर्यम् — भारतवर्षस्योत्तरदिग्भागे देवता-
स्वरूपी हिमालयो नाम पर्वतराजः प्राक्पश्चिमौ समुद्री
प्रविश्य पृथिव्या मानदण्ड इव विराजमानो वर्तते ।

विग्रहा — देवता आत्मा यस्य स देवतात्मा,
द्विमस्य आलय, न गच्छन्तीति नगा, नगाना मधिराज,
पूर्वश्च अपरश्च पूर्वापरौ, वारीणा निधी वारिनिधी,
मीयतेऽनेनेति मान, मानश्चामौ दण्डश्च ।

३. यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथपदिष्टां दुदुहूर्धरित्रीम् ॥

अन्वयः — सर्वशैला य वत्स परिकल्प्य दोहदक्षे मेरा दोग्धरि (सति)
पृथपदिष्टा धरित्री भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च दुदुह ।

अर्थ — सर्वशैला = सर्वे पर्वता, य = हिमालय,
वत्स परिकल्प्य = वत्सत्वेन विधाय, दोहदक्षे = दोहन-
क्रियाचतुरे, मेरौ = मेरुपर्वते, दोग्धरि (सति) = दोहन-
कर्म कुर्वन्ति सति, पृथपदिष्टा = वैद्येन राजा प्रदर्शिता,
धरित्री = (गोक्षपधारिणी) भूमि, भास्वन्ति = चुति-
सन्ति, रत्नानि = रत्नानि, महौषधीश्च = ओषधि-
विशेषाश्च, दुदुह = अदुहन् ।

तात्पर्यम् — सर्वे शैला य हिमालय वनमन्वेन
विश्राय दोहनक्रियायासमर्थे मेरुपर्वते दोग्धरि मति वैश्वेन
राजा प्रदर्शिता धरित्री (गोरूपधरा) भास्वन्ति रत्नानि
महौषधीष्चाद्गृह्णन् ।

विग्रहा — सर्वे च ते शैलाश्च सर्वशैला ।
दोग्धीति दोग्धा, तस्मिन् । दोहे दक्ष दोहदक्ष तस्मिन् ।
महत्यश्च ता औषध्यश्च महौषधयः, ता । पृथुना उप-
दिष्टा, पृथूपदिष्टा ताम् ।

३. अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य

हिम न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेषु वजाः ॥

स्वयं — अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिम सौभाग्यविलोपि न जात, (तथा)

एक दोष गुणसन्निपाते इत्या किरणेषु अद्भु उवाच नमज्जति ।

अर्थ — अनन्तरत्नप्रभवस्य = अपरिमितश्रेष्ठवस्तूना
जन्मस्थानभूतस्य, यस्य = यस्य हिमाद्रे, हिम = तुषार,
सौभाग्यविलोपि = सौन्दर्यविघातक, न जात = नाभूत्,
(तथा) हि = तद्युक्तमेव, एक दोष = एक दोष,
गुणसन्निपाते = गुणमङ्घ्राते, इन्दो = चन्द्रस्य, किरणेषु =

मयूखेषु, अङ्क एव = कलङ्कवन्, विमज्जति = अन्त-
लीयते ।

तात्पर्यम् — अपरिमितानां श्रेष्ठवस्तूनां जन्मस्थान
स हिमालयः, तस्य हिमसौन्दर्यविघातकं नाभूत्,
तद्युक्तमेव, एको दोषः गुणसमुदाये यथा चन्द्रस्य मयूखेषु
कलङ्कः (शोभाविशोध्यपि) अन्तर्लीयते तथा अन्तर्लीयते ।
हिमहिमाद्रेः शोभाविघातकं नाभूदित्यर्थः ।

विग्रहा - नास्ति अन्तयेषां तानि अन्तानि,
अन्तानि च तानि रन्तानि च, अन्तरन्तानां
प्रभवः, तस्य । सुभगस्य भावः सौभाग्यः, सौभाग्य
विलुम्पतीति सौभाग्यविलोपि । गुणानां सन्निपात
तस्मिन् ।

4. यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां
सम्पादयित्री शिखरैर्विभ्रति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागा -
सकालसन्ध्यामिव धानुमत्ताम् ॥

अन्वयः - यः अप्सरोविभ्रममण्डनानां सम्पादयित्री बलाहकच्छेदविभक्तरागा
धानुमत्ता अकावसन्ध्यामिव शिखरैर्विभ्रति ।

अर्थः --- यः = यो हिमाद्रेः, अप्सरोविभ्रम-
मण्डनानां - अप्सरः = अप्सरसा, विभ्रमः = त्वरयाऽकान्ठे

सुपास्थान विपर्ययेण, धृताना, मण्डनाना = भूषणाना,
 सम्पादयित्री = योजयित्री, वलाहकच्छेदविभक्तरागा —
 वलाहकाना = मेघाना, छेदेषु = खण्डेषु, विभक्त =
 सक्रान्त, रागा = रक्तवर्णा, धानुमन्ता (गैरिकादि)
 धानुयोगिता, अकालमध्यामिव = असम्यग्राप्त मध्या-
 कालमिव, जिखरै = शङ्खै, विक्षति = धत्ते ।

तात्पर्यम् — य हिमाद्रिः अप्सरसा त्वरया अकाले
 सुपास्थानविपर्ययेण धृताना मण्डनाना सम्पादयित्री, (धानु-
 रागदर्शनेन सन्ध्याभ्रमेण प्रमाधनाय त्वरमाणा अप्सरस
 इत्यर्थ) मेघखण्डेषु सक्रान्तरागयुक्त गैरिकादि धानु-
 समुदाय अकालमध्यामिव जिखरंधत्ते ।

हिमाद्रौ गैरिकादि धानवो वर्तन्ते, ते च मेघखण्डेषु
 सक्रामन्ति, तद्दृष्ट्वा तत्रत्या अप्सरस सन्ध्याकाल-
 भ्रान्त्या स्वप्रमाधनक्रियाया सम्भ्रमयुक्ता स्थानविपर्यासित
 ऋषणानि योजयन्ति इति भावः ।

विग्रहा — अप्सरसा विश्वम अप्सरोविभ्रम, तेन
 मण्डनानि, वारीणा वाहका वलाहका, तेषा छेदा, तेष
 विभक्त राग प्रस्था सा, ताम् । अकाले मध्या, ताम् ।
 धातवोऽस्य सन्तीति धानुमान् तस्य भात धानुमन्ता,
 ताम् ।

5 पत्तं तुषारस्तुतिवीतरक्त
 यस्मिन् अदृष्ट्वाऽपि हतद्विषाताम् ।
 अिदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तै -
 मुक्ताफलैः केसरिणा किराता ॥

उत्तरा - यस्मिन् किराता तुषारस्तुतिवीतरक्त हतद्विषाता केसरि
 अदृष्ट्वाऽपि नखरन्ध्रमुक्तै मुक्ताफलै मार्गं विदन्ति ।

अर्थ - अस्मिन् = हिमाद्रौ, किराता = व्य
 तुषारस्तुतिवीतरक्त = हिमनिष्यन्दक्षानितशोणित,
 द्विषाता = निहतगजाता, केसरिणा = सिहाना, प
 पादप्रक्षेपस्थान, अदृष्ट्वाऽपि = अनवलोकयापि, नखर
 मुक्तै = नखद्विवरविसृष्टे, मुक्ताफलै = मौकि
 मार्गं = पन्थान, विदन्ति = जानन्ति ।

तात्पर्यम् - यस्मिन् हिमाद्रौ किराता तु
 प्रसवेण क्षालितरक्त गजघातिना सिहाना पादप्रक्षेपस्
 मनवलोकयापि सिहाना नखरन्ध्रमुक्तैर्मा क्तिनकै
 जानन्ति ।

गजरक्तमिक्त तुषारक्षालित च सिहाना पादप्र
 स्थानमुत्सृज्य व्याधा गजसंहारकाले तत्कुम्भस्थला
 नखरन्ध्रलग्नान्ति गमनकाले गलितानि च यानि मु
 फलानि तेषा साहाय्येन सिहगमनपार्श्वं जानन्ति । मु
 फलोद्भवस्थानानि -

करीन्द्रजीमूतवराहशङ्ख-
 मन्म्याहि णुक्त्युद्भवैणुजानि ।
 मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
 तेषा हि णुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥

विग्रहा — तुषारस्य स्मृति, तथा धीत तुषारस्मृति-
 धीत रक्त यस्मिन् तत्, न दृष्ट्वा अदृष्ट्वा, द्वि पिबन्तीति
 द्विषा, हता द्विषा यस्ते, तेषाम् । नखाना रन्ध्राणि,
 तेर्मक्तानि, तैः नखरन्ध्रमुक्तै । केसरा एषा सन्तीति
 केसरिण, तेषाम् ।

७. आमोखलं सञ्चरतां घनानां
 छायामधस्मानुगतां निषेव्य ।
 उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
 शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥

अन्वय — मित्रा आमोखलं सञ्चरतां घनानां अधस्मानुगतां छाया निषेव्य
 वृष्टिभि उद्वेजिता यस्य आतपवन्ति शृङ्गाणि आश्रयन्ते ।

अर्थ — सिद्धा = देवयोनिविशेषा, आमोखल =
 नितम्बपर्यन्त, सञ्चरता = सञ्चारवता, घनाना =
 भेघाना, अधस्मानुगता = अधस्तभाग प्राप्ता, छाया =
 अनानप, निषेव्य = सेवित्रा, वृष्टिभि = वर्षे, उद्वेजिता
 (मन्त) दलेजिता भूत्वा, यस्य = हिमाद्रे, आतपवन्ति =

आतपमहितानि, शृङ्गाणि = शिखराणि, आश्रयन्ते
भजन्ते ।

तात्पर्यम् — देवयोनिविशेषा मध्यभागाव
मञ्चरता मेघाना नधस्सानुगता छाया सेवित्वा,
दृष्टिभित्तारा वर्णशता यस्य हिमाद्रे रातपवन्ति शि
राणि समाश्रयन्ते मघण्डनादप्यत्युन्नतान्प्रस्य हिम
शिखराणीति भावः ।

विग्रहा. — आमेखलाभ्य आमेखलम् अद्य सान्ना
अधस्सानूनि गता, ताम्, आतप एपावन्ति आतपवन्ति
तानि ।

7. न्यस्ताक्षरा धानुरसेन यत्र
भूर्जत्वच्च कुञ्जरविन्दुशोणा ।
व्रजन्ति विद्याधरमुन्दरीणा -
मनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥

अन्वय - यत्र धानुरसेन न्यस्ताक्षरा कुञ्जर विन्दु शोणा भूर्जत्व
विद्याधरमुन्दरीणा अनङ्गलेखक्रियया उपयोग व्रजन्ति ।

अर्थ — यत्र = हिमाद्रौ, धानुरसेन = सिन्दूरादि
द्रव्येण, न्यस्ताक्षरा = निश्चितवर्णा (अत एव) कुञ्ज
विन्दुशोणा = गजाना पञ्चकारुष विन्दुजायमिव रक्तवर्ण
भूर्जत्वच्च = भुजपत्रतरुवल्कला, विद्याधरमुन्दरीणा

विद्याधरकामिनीनाम्, अतङ्गलेखक्रियया = काम-
व्यजकलेखकरणेन, उपयोग=उपकार, व्रजति=प्राप्तुवन्ति ।।

तात्पर्यम् — यत्र हिमाद्रौ सिन्दूर द्रवेण लिखित-
वर्णा अत एव गजाना पद्मकाख्य बिन्दुजाल मिव रक्त
वर्णा भुजपत्रतरुवल्कला विद्याधरकामिनीना मान्मथ-
लेखक्रिययोपकार भजन्ते ।

विग्रहा — न्यस्तानि अक्षराणि यामु ता न्यस्ताक्ष-
रा, धातूना रस, तेन, भूर्जाना त्वच, कुञ्जरस्य बिन्दव,
कुञ्जरबिन्दव इव शोणा, विद्याधराणा सुन्दर्यं, तामाम्-
नास्त्यङ्ग यस्य अतङ्ग, अतङ्गस्य लेखा, तेषा क्रिया, तथा ।

8. यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन,
उद्गास्यतामिच्छति किञ्चराणां
तानप्रदायित्वभिवोपगन्तुम् ॥

अन्वय — यः दरीमुखोत्थेन समीरणेन कीचकरन्ध्रभागान् पूरयन्
उद्गास्यतामिच्छति किञ्चराणां तानप्रदायित्व उपगन्तुं इच्छतीति ।

अर्थ — यः = हिमाद्रि, दरीमुखोत्थेन = गृहा-
मुन्नादुत्पन्नेन, समीरणेन = वायुना, कीचकरन्ध्रभागान् =
वेणूना छिद्रप्रदेशान्, पूरयन् = धमयन्, उद्गास्यता =

उच्चैर्गान करिष्यता, किञ्चराणा = देवगायकाना, ता
प्रदायित्व = वणवाद्यमाध्यस्वरविशेषदानशीलत्व (व
वादनशीलत्व मित्यर्थ) उपगन्तु = प्राप्नु, इच्छतीव
अभिलषतीव ॥

तात्पर्यम् — यो हिमाद्रि गृहामुखोत्थेन वायु
वेणुना रन्ध्रभागान् धमयन्, उच्चैर्गान करिष्यता देवगाय
काना (वगायमाध्य) स्वरविशेष दानशीलत्व प्रा
मिच्छतीव भाति ॥

विग्रहा — कीचकाना रन्ध्रा, तेषा भागाः, ता
द्वया मुख तस्मादुत्थ, तेन, तानान् प्रददाती
तानप्रदायी, तस्य भावः,

७. कपोलकण्डूः करिभिर्वितेनुं
विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
यत्र क्षुतक्षीरतमा प्रसूतः
सान्नि गन्धः सुरभीकरोति ॥

शब्दा — यत्र करिभिः कपोलकण्डू वितेनुं विघट्टिताता सरलद्रुमा ।
क्षुतक्षीरतया प्रसूत गन्धः सान्नि मुग्धीकरोति ।

अर्थ — यत्र=हिमाद्री, करिभिः=गजै, कपो
लकण्डू = गण्डुस्थिते जाना कण्डूत, वितेनुं = परिघ
ट्टिताना = घर्षणास्पदीकृताना सरलद्रुमाणा = देव

दारुविशेषाणा (वृक्षाणा), स्मृतक्षोरतया = क्षरितक्षीरत्वेन कारणेन, प्रसृत = उत्पन्न, गन्ध = परिमत्तगन्ध, सान्ति = सानुप्रदेशान्, मुरभीकरोति = अत्यन्त मुरभि-
गन्धयुक्तान् करोति ।

तात्पर्यम् — यत्र हिमाद्रौ गर्जं गण्डस्थ कण्डूति परिहारार्थं विघट्टिताना देवदारुवृक्षविशेषाणा क्षरित क्षीरत्वेन हेतुना उत्पन्नो गन्ध तस्यैव नगस्य सानुप्रदेशन् अत्यन्तमुरभिलान् करोति ।

विग्रहा — कपोलयो कण्डव, ता, मरुता इति द्रुमा, तेषाम्, स्नुतामि क्षीराणि येभ्यस्ते स्नुतक्षीरा, तेषा भाव, तथा, अमुरभीनि सुरभीनि सम्पद्यमानानि करोति मुरभीकरोति ।

10 वनेचराणा वनितासखाना

दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या —

मत्तैलपूरा. सुरतप्रदीपाः ।

वत्व. — यत्र रजन्या रोगिगृहात्पनिषक्तभास औषधय वनितासखाना वनेचराणा अतैलपूरा सुरतप्रदीपा. भवन्ति ।

अर्थ — यत्र = हिमाद्रौ, रजन्या = रात्री, दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभास = कुञ्जगृहमध्य भागेषु मत्तान्त

कान्तयः, औषध्य = नृणज्योतीषि, वदिनामखाता = ललनासहायाना (रममाणानामित्यर्थ), वनेचरणा = किराताना, अतेलपूरा = अनपेक्षिततेलमेका, मुरत-प्रदीपा = मुरतकालिकप्रदीपा, भवन्ति = जायन्ते ।

तात्पर्यम् - यत्र हिमाद्री रात्री कुञ्जगृहमध्य-
भागेषु सक्रान्त कान्ति पुञ्जवन्ति नृणज्योतीषि रम-
माणाना अनपेक्षित तैलमेका मुरतकालिकप्रदीपा
भवन्ति ।

विग्रहा — वने चरन्तीति वनेचरा, तेषाम् ।
दर्य एव गृहाः, तेषामुन्मगा, तेषु निपक्वता भास्य यामा
ता, तैलस्य पूर, न त्रिद्यते तैलपूर येषु ते, मुरते प्रदीपा ।

11. उद्वेजयत्यंगुलिपार्ष्णिभागान्
मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
न दुर्वह श्रोणिपयोधरार्त्ता -
श्छिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥

अन्वय - यत्र शिलीभूतहिमे (अत्र एव) अंगुलिपार्ष्णिभागान्
उद्वेजयत्यपि मार्गं दुर्वह श्रोणिपयोधरार्त्ता अश्वमुख्यं मन्द
गतिं न छिन्दन्ति ।

अर्थ — यत्र = हिमाद्रौ, शिलीभूतहिमे = घनीभूततुषारे, (अत एव), अगुलिपार्श्वभागान् = अगुलि-पार्श्वभागान्, उद्वेजयत्यपि=(अतिशैत्याद्धेतो) क्लेशयत्यपि मार्गे = मार्गं, दुर्वह श्रोणिपयोधरगर्त्ता = (पीनत्वा-द्धेतो) दुर्भर नितम्बाभ्या स्तनाभ्या च पीडिता, अग्वमुख्य = किन्नर्यं, मन्दा = मन्थरा, गति = गमन, न छिन्दन्ति = त्यजन्ति ।

तात्पर्यम् — यत्र हिमाद्रौ घनीभूतहिमे, अत एव अगुलिपार्श्वभागान् अतिशैत्याद्धेतो क्लेशयत्यपि मार्ग (अतिपीनत्वाद्धेतो) दुर्भराभ्या नितम्बाभ्या स्तनाभ्या च पीडिता किन्नरस्त्रिय मन्दगमन न त्यजन्ति । हिमपीडिताना द्रुतगमन तूचितम्, किन्तु दुर्भरनितम्ब-स्तनवत्यस्ता किन्नर्यं, अतोहेतो हैमे मार्गे क्लेशयत्यपि सहज मन्दगमन न त्यजन्तीति भाव ।

विग्रहा — अगुलीना पाष्णय, अगुलिपाष्णोता भागा., तान्, अशिला शिला सम्पद्यन् भूत शिलीभूत शिलीभूत हिम यस्मिन् स, तस्मिन् शिलीभूतहिमे, श्रोण्यौ च पयोधरौ च श्रोणिपयोधरम् दुखेन बोद्धुं योग्यं दुर्वह तत् श्रोणिपयोधरं च, दुर्वहश्रोणिपयोधरेण गर्त्ता, अश्वाना मुखानीव मुखानि यामा ता ।

12 दिवाकरान् लीनो गुहामु
 लीनो दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
 क्षुब्धेऽपि नूनं शरणं प्रपन्नो
 समन्वयुच्चैः शिरसा सतीव ॥

अन्वय — य दिवाभीतमिव गुहामु लीनो अन्धकार दिवाकरात् रक्षति
 उच्चैः शिरसा ऋण्य प्राप्ते क्षुब्धेऽपि सतीव समन्व (अस्ति) ।

अर्थ — य = हिमाद्रि, दिवाभीतमिव = दिवसे
 भयाविष्टमिव (उत्तुह इव), गुहामु = (पर्वत) कन्दरेषु,
 लीनो = प्रविश्य स्थित, अन्धकार = ध्वान्त, दिवाकरान् =
 सूर्यान्, रक्षति = प्रायते, उच्च शिरसा = उन्नताना,
 शरणं प्रपन्नो = शरणं गते, क्षुब्धेऽपि = अस्ज्जनेऽपि,
 सति इव = सज्जने इव, समन्व = समायचित्यभिमानं
 (अस्ति) ।

भावार्थम् — य हिमालय दिवसे भीतमिव
 (दिवाभीत = उत्तुह इव, उत्तुहमिव) पर्वतकन्दरेषु
 तिरीत ध्वान्तं प्रादिव्यति, य सर्पोत्तमस्य हिमालयस्य
 सुदुरक्षणं चरितमिति चेत् — सर्वोत्तमता शरणागते
 क्षुब्धेऽपि सज्जता इव समायमिति समन्वयुच्चैः जागर्तीति
 समर्थताम् ।

विग्रहा — दिवा करामीति दिवाकर, तस्मात्,
(उलूकपक्षे) दिवाभीन दिवापोत, तम्, ममेति भाव
ममत्वम्, उच्च शिरामि येषा ते उच्चै शिरस, नेगाम् ।

11 । लाङ्गूलद्विक्षेपविसर्पिशोभै -
इतस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्धयुक्त गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥

अन्वय — चमर. इतस्तत लाङ्गूलविक्षेपेन विसर्पिशोभैः चन्द्रमरीचिगौरैः
बालव्यजनै यस्य गिरिराजशब्द अर्धयुक्तं कुर्वन्ति ।

अर्थ — चमर्यः = मृगोविशेषा, इतस्तत =
इतस्तत, लाङ्गूलद्विक्षेपविसर्पिशोभै = बालश्रीना धृतनै-
विसृमरकान्तिवद्भिः, चन्द्रमरीचिगौरै = चन्द्रकिरणवत्
स्वेतै, बालव्यजनै = चामरै, यस्य = हिमाद्रे, गिरि-
राजशब्द = गिरिराज इति सजा, अर्धयुक्तं सार्थक,
कुर्वन्ति = विदधति ।

तात्पर्यम् चमरीमृगा इतस्तत मञ्चरन्त
लाङ्गूलचालनेन प्रमरकान्तिवद्भिः, चन्द्रिकाधवलै बाल-
व्यजन (चामरै) यस्य हिमाद्रे पर्वतराजशब्दं सार्थक
कुर्वन्ति । राजाना हि छत्रचामरादिचिह्नितता भवन्ति ।

विग्रहाः — लागूलाना विधेपा, तै त्रिर्मा
शोभा येपा तानि, तै लागूलविधेपविमपिणो
चन्द्रस्य मरीचय चन्द्रमरीचय इव गौराणि तै ,
युक्तः अर्थयुक्त, गिरीणा राजा गिरिगज गिरि
इति शब्द, तम्, अर्थेन युक्त तम् बालान्येव व्यजना

14. यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किपुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वार विलम्बिविम्बा -
स्तिरस्करिण्यो जलदा बभूवुः ॥

अन्वयः — यत्र अंशुकाक्षेपविलज्जिताना, किपुरुषाङ्गनाना यदृ
दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बा, जलदा तिरस्करिण्य भवन्ति ।

अर्थ — यत्र = हिमाद्री, अंशुकाक्षेप विल
ताना = वस्त्राकर्षणेन भृश लज्जिताना, किपुरुषा
नाना = कित्तरस्त्रीणा, यदृच्छया = दैवगत्या, दरी
द्वारविलम्बिविम्बा = गुहारूपा ये गृहास्तेषा द्व
लम्बमानदेहा, जलदा = मेघा, तिरस्करिण्य
यवतिका, भवन्ति = जायन्ते ।

तात्पर्यम् — यत्र हिमाद्री वस्त्राकर्षणेन
लज्जावतीना कित्तरस्त्राणा दैवगत्याऽऽगत्य गुहामु
लम्बमाना मेघा यवतिका भवन्ति ।

विगहा — अंशुकानामाक्षेप, तेन विलज्जिता, तामाम्, कृपुरुपाणा अगना, तामाम् दर्य एव गृहानं तेषा द्वाराणि, तेषु विलवीति विम्बानि येषा ते दरीगृहद्वार विलविम्बानि, जल ददति इति जलदा ।

15. भागीरथीनिर्झरशीकराणां
 वोढा मुहु कम्पितदेवदारुः ।
 यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरानै
 रासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥

भक्तप्र. — भागीरथी निर्झर शीकराणां, वोढा मुहु कम्पितदेवदारुः, भिन्नशिखण्डिबर्हः, यद्वायुः, अन्विष्टमृगैः किरानै आसेव्यते ।

अर्थ — भागीरथीनिर्झरशीकराणां = गगाप्रवा-
 हाम्भ.कणानां, वोढा = वाहक, मुहुः = पुन पुन,
 कम्पितदेवदारु = चालितदेवदारुतरु, भिन्नशिखण्डि
 बर्हः = विण्लेपितमयूरपिञ्ज, यद्वायु = यस्य हिमाद्रे
 वायुः, अन्विष्टमृगैः = मार्गितमृगैः, किरानै = व्याधौ,
 आसेव्यते = अनुभूयते ।

तात्पर्यम् — गगाप्रवाहाम्भ कणवाहक, पुन पुन
 चालितदेवदारुवृक्ष, विण्लेपितमयूरपिञ्ज यस्य हिमाद्रे-
 वायु (शैत्यसौरभ्य मान्द्यगुणसम्पन्न इत्यर्थ) मृगानन्विष्ट
 श्रान्तैर्व्याधौ रनुभूयते ।

विग्रहा — भगीरथेतानीता भागीरथी, तस्याः
निर्झर, तस्य शीकराणि, तेषाम्, कम्पिता देवदारव
येन स कम्पितदेवदारु, अन्विष्ट मृगा यैस्ते अन्विष्ट-
मृगा, तैः, शिखण्डीना ब्रह्मी, भिन्ना शिखण्डब्रह्मी येन
स भिन्नशिखण्डब्रह्म ।

16. सप्तपिहस्तापचितावशेषा —
ण्प्रधो विवस्वान् परिवर्त्तमान ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥

अत्र — सप्तपिहस्तापचितावशेषाणि यस्य अग्रसरोरुहाणि पद्मानि
अथ परिवर्त्तमान विवस्वान् ऊर्ध्वमुखैः मयूखैः प्रबोधयति ।

अर्थ — सप्तपिहस्तापचितावशेषाणि — सप्तर्षीणा
(अत्रिभरद्वाजादीना) हस्तैर्लूतेभ्योज्वलिष्टानि, यस्य =
हिमाद्रे, अग्रसरोरुहाणि = उपरितले यानि सराणि तत्रो-
पचितानि, पद्मानि = कमलानि, अथ = अधोभागे, परि-
वर्त्तमान = परिव्रजन्, विवस्वान् = सूर्य, ऊर्ध्वमुखैः =
ऊर्ध्वं प्रसृतैः, मयूखैः = किरणैः, प्रबोधयति = विकामयति।

वाच्यम् — सप्तपिहस्तलूनावालिष्टानि यस्य
हिमाद्रे उपरितले विश्रम्यतेषु सरस्सु जानानि कमलानि
अत्रो भ्रमन् सूर्य ऊर्ध्वप्रसृतैः स्वहीयैः किरणैर्विकामयति।

अनेन हिमारी उपरिभागे सरासि, तत्र च कमलानि, तेषा
सप्तर्षिभिर्ग्रहणात् सार्थक्यम्, सूर्यस्य चाधोभ्रमणकथनेन
हिमाद्रे परमौन्नत्यम्, अतिमार्तण्डमण्डलत्व च सूचितम् ॥

विग्रहा — सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः, तेषा
हस्ता ते अश्विनानि, तेभ्योऽवशेषाणि, तानि, अग्ने
सरासि, तेषु रोहन्तीति अगस्त्यरोहणाणि, तानि, ऊर्ध्व
मुख्येषा तानि ऊर्ध्वमुखानि, ते ।

॥ यज्ञाङ्गयोगित्वमवेक्ष्य यस्य
मार धरित्रीधरणक्षम च ।
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं
शैलाधिपत्य स्वयमन्वतिष्ठत् ॥

जापतिः — यस्य यज्ञाङ्गयोगित्वं धरित्रीधरणक्षमं मारं च अवेक्ष्य प्रजापतिः
तत्र कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं अन्वतिष्ठत् ।

अर्थ — यस्य=हिमाद्रे, यज्ञाङ्गयोगित्वं=यज्ञमाध्वन
भूतसोमलतादीनां प्रभवस्थानता, धरित्रीधरणक्षमं =
भूमारधरणयोग्य, मारं च = बलं च, अवेक्ष्य = जात्वा,
प्रजापतिः = ब्रह्मा, स्वयं = स्वयमेव, कल्पितयज्ञभागं =
कल्पितयज्ञभागं, शैलाधिपत्यं = पर्वतराजत्व, अन्व-
तिष्ठत् = ददौ ।

तात्पर्यम् — ब्रह्मा यस्य हिमाद्रे यज्ञमाधत्त
सोमलतादि प्रभवस्थानता भूभारवहनक्षम बल त ज्ञत्वा
यज्ञभागकल्पनपूर्वकं पर्वतराजत्वं तस्मै ददौ । 'सोमस्य
रात्रिं सिन्धोर्दिशशुमारो हिमवतो हृस्वी' इति श्रुति ॥

विग्रहा — यज्ञाना अङ्गानि तेषा योनि, तस्य
भाव यज्ञाङ्गयोनित्वम्, तत्; धरित्र्या धरण, तस्मिन्
क्षमं धरित्र्यधीक्षणक्षम तत्, प्रजाना पति. प्रजापति,
यज्ञेषु भाग, कल्पित यज्ञभाग यस्मिन् तत् कल्पित-
यज्ञभाग तत्, शिलानां समूहा, तेषामधिपति, तस्य
भाव शैलाधिपत्यम्

18. स मानसीं मेरुसखः पितृणा
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनामपि माननीया-
मात्मानुरूपां विधिनापयेमे ॥

अन्वय — मेरुसख स्थितज्ञ स पितृणा. मानसीं मुनीना अपि माननीया
आत्मानुरूपा मेना कन्या कुलस्य स्थितये विधिना उपयेमे ।

अर्थ — मेरुसख = मेरो (पर्वतस्य) मुहूर्त्
स्थितिज्ञ = मर्यादाभिज्ञ, स = हिमवान्, पितृणा = पितृ
देवताना, मानसी = सकल्पमात्रजाता, मुनीनामपि =
महर्षीणामपि, माननीया = पूज्या, आत्मानुरूपा = कुल-

शीलसौन्दर्यादिभिः आत्मनः सदृशी, मेता = मेतकानाम्नी,
कन्या = उद्वाहयोग्या कन्या, कुलभ्य = स्ववृणभ्यः, स्थितये
प्रतिष्ठायै, विधिना = शास्त्रप्रकारेण, उपयेमे = परिणिताय ।

तात्पर्यम् — मेरो मखा मर्षादाभिज्ज स हिमवान्
पितृदेवताना मकल्पमात्रजाना मुनीनामपि पुज्या, कुल-
शीलसौन्दर्यादिभिरात्मनः सदृशी मेतका नाम कन्या
स्वकुलभ्यः प्रतिष्ठायै यथाद्विधि परिणिताय ।

विग्रहा — मनसि जाता मानसी. ताम्, मेरो
मखा मेरुसख., स्थिति जानानीति स्थितिज, मानताथ
योग्या माननीया, ताम्, आत्मनः अनुभवा, ताम् ।

19. कालक्रमेण तयोः प्रवृत्ते
स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।
मनोहरं शौचनमुद्वहन्त्या
गर्भोऽभवद्भूधरराजपत्न्याः ॥

अन्वयः — अथ कालक्रमेण तयोः स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे वृत्ते (मति)
मनोहरं शौचनमुद्वहन्त्या. भूधरराजपत्न्या गर्भोऽभवत् ।

अर्थ — अथ = परिणयानन्तर, कालक्रमेण =
गच्छता कालेन, तयोः = मेतकाहिमवतो, स्वरूपयोग्ये =
स्वसौन्दर्यानुगुणे, सुरतप्रसङ्गे = सुरतकर्मणि, प्रवृत्ते

(मति) = सवृत्ते मति, मतोद्गर = पतोत्, योवत् = तारुण्य,
उद्वहन्त्या = वृहन्त्या, भूधरराजपत्या = पर्वतराजपत्या
मेतकाया, गर्भ = गर्भ, अभवत् = अजायत ।

तान्पर्यम् — परिणयात्तन्तर गच्छता कालेन
तयोर्मेताहिमयोः स्वसौन्दर्यानुगुण सुरतकर्मणि प्रवृत्ते
मति मतोद्गर तारुण्य बहन्ती सा पर्वतराज धर्मपत्नी
अन्तर्भवती यमूव ।

विग्रहा — कालस्य क्रम, तेन, स्वस्य रूप,
तस्य योग्य, तस्मिन्, सुरतस्य प्रसङ्ग, तस्मिन्, मत.
हरतीति मतोद्गर तत्, यूतो भाव योवत्, तत्, भुव
धरन्तीति भूधरा, तेषा राजा भूधरराज, तस्य पत्नी,
तस्या ।

२॥ अमृत सा तारुण्यप्रसोग्य
सनाकमभोजिधि बद्धमल्लम् ।
कुट्टेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रा -
दवेदनाश् कुलिशक्षतानाम् ॥

अन्वय - सा तारुण्यप्रसोग्य अमृतोतिविश्वद्वन्द्वय, पक्षादिदि, वृत्रशत्रो कटे
(मति) अपि कुलिशक्षताना अवदनाश् मेताह जन्तु ।

अर्थ — सा = सेनका, नागवधूपभोग्य = नाग-
कन्योपभोगयोग्यं, (नागकन्यानि णेतारमिति भावः),
अम्भोनिधिवद्धसख्य = समुद्रेण कृतमैत्रीक, पक्षच्छिदि =
पक्षच्छेदके, वृत्रगत्रौ = वृत्रामुरसहारके देवेन्द्रे, कृते
मन्यपि = कुपिते मन्यपि, कुलिगज्ञानाना = वज्राधुध-
प्रहरणाना, अवेदनाज = वेदनाया अवेन्तार, मैनाक =
मैनाकनामान पुत्र (सेनकाया अपत्य पुमान् मैनाक)
असूत = प्रसूतवती ।

तात्पर्यम् — सा सेनका नागवधूपणिणेतार, अम्भो-
निधिना सह सख्यममन्वित (समुद्रे निमज्ज्य वर्त्तमान)
पर्वताना पक्षच्छेदके देवेन्द्रे कुपितेऽपि वज्रघाताना वेदना-
नाभिन्न मैनाकनामान सुत प्रसूतवती ।

वियहा — नागाना वध्व, उपभोगव्याहं उप-
भाग्य, नागवधूमि रूपभोग्य, तम्, सेनकाया अपत्य
पुमान्, मैनाक, तम्, अम्भमा निधि, तेन वद्ध सख्यं
ग्रम्य म, अम्भोनिधिवद्धसख्य, तम्, पक्षौ छिनत्तीति
पक्षच्छिन्, तस्मिन्, वृत्रप्य शत्रु, तस्मिन्, वेदना
ज्ञानातीति, वेदनाज न वेदनाज., तम्; कुलिगस्य क्षता,
तेषाम् ।

21. अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
 दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
 सती सती योगविमृष्टदेहा
 ता जन्मने शैलवधू प्रपदे ॥

अन्वय — अथ दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी सती सती पितुः अवमानेन प्रयुक्ता, ये विमृष्टदेहा जन्मने ता शैलवधु प्रपदे ।

अर्थ — अथ = मैनाकजननानन्तर, दक्षस्य = दक्षप्रजापते, कन्या = पुत्री, भवपूर्वपत्नी = हरस्य पूर्वाभार्या, सती = पतिव्रता, सती = सती नाम्नी देवी, पितुः = जनकस्य दक्षप्रजापते, अवमानेन = अवजया, (स्वभर्तुरवमानेन) प्रयुक्ता = प्रेरिता सती, योगविमृष्ट-देहा = योगमार्गेण त्यक्तगरीरा सती, जन्मने = पुनर्भवात्, ता शैलवधू = ता पर्वतराजपत्नी मेनका, प्रपदे = प्राप्तवती ।

नात्पर्यम् — मैनाकजननानन्तर दक्षस्य पुत्री शक-रस्य पूर्वपत्नी सतीनाम्नी पतिव्रता पिता दक्षेन कृता स्वभर्तुरवमानना अमहमाना योगेन स्वदेहं त्यक्त्वा पुनर्जन्मने ता शैलवधू मेनका प्राप्तवतीः, (अत्र पुरा किल सनादेवी (हरपत्नी) दक्षाध्वरे दक्षकृता स्वभर्तवज्जाममह-

माना पितरं व्रीक्ष्य मन्कर्तव्यकार्यं त्वज्जामानैव करिष्यती-
त्युक्त्वा देवकार्याणि साधयितुं च स्वर्णरीरं योगाग्निना
ददाहेति कथा अनुसन्धेया) ।

विग्रहा — पूर्वा च सा पत्नी च पूर्वपत्नी, भवम्य
पूर्वपत्नी, योगेन विसृष्ट देह यया सा योगविसृष्टदेहा,
शिलाना समूहं शैल, तस्य वधू, ताम् ।

22. सा भूधराणामधिपेन तस्या
समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।
सम्यक्प्रयोगावपरिक्षताया
नीताविबोत्साहगुणेन सम्पत् ॥

उन्वय — भव्या सा भूधराणा अधिपेन समाधिमत्या तस्या सम्यक् प्रयागान्
अपरिक्षताया नीतौ उत्साहगुणेन सम्पदिव उदपादि ।

अर्थः — भव्या = कल्याणी, सा = सतीदेवी
भूधराणामधिपेन = हिमवता, समाधिमत्या = नियमवत्या,
तस्या = मेनकाया, सम्यक्प्रयोगात् = साध्वाचरणान् हेता,
अपरिक्षताया = अभ्रष्टाया, नीतौ = नित्या, उत्साहगुणेन =
उत्साहशक्तिरूपेण कर्त्री, सम्पदिव = समृद्धिरिव, उदपादि =
उत्पादिता ।

तात्पर्यम् — तीन्या उत्साहगुणेन उत्पादिता सम्पदिव तेन हिमवता नियमवत्या साधवाचरणाद्धेतो अभ्रष्टाया तस्या मेनकाया सा सतीदेव उत्पादिता अभूत् ।

विग्रहा — भुव धरन्तीति भूधरा, तेषाम्, समाधि-
रस्या अस्तीति समाधिमती, तस्या, न परिक्षता अपरिक्षता,
तस्याम्, उत्साहक्य गुण उत्साहगुण, तेन ।

23 प्रसन्नदिकांसुविविक्तवातं
शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां
मुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥

अन्वय — प्रसन्नदिक् पामुविविक्तवात शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि, तज्जन्म-
दिन स्थावरजगमाना शरीरिणा मुखाय बभूव ।

अर्थ — प्रसन्नदिक् = विनिर्मलदिकप्रान्तवत्, या वि-
विविक्तवात = धूलीरहितवानवत्, शङ्खस्वनानन्तरपुष्प-
वृष्टि - शङ्खनिनादोन्तर पुष्पवर्षवच्च, तज्जन्मदिन -
नस्या (पार्वत्या) जन्मदिन, स्थावरजङ्गमाना = चरा-
चरान्मकाना, शरीरिणा = प्राणिना, मुखाय = आत दात
बभूव अभूत् ।

नात्पर्यम् - पार्वत्या जन्मदिन चराचरात्मकाना
देहभूतामानन्दायाभून्, तस्मिन् दिने दिश प्रसन्ना (निर्मला)
अभवन्, वातश्च पामुरहित आमात्, शङ्खध्वनेरन्तर
पुष्पवृष्टिश्चाभूत्, एतादृश शुभलक्षणोपेत तज्जन्मदिन
सर्वेषामेवानन्दायाकल्पतेति भाव ।

विग्रहा — प्रसन्ना दिग् यस्मिन् तन् प्रसन्नदिक्
पामुभि त्रिविक्रता वाता यस्मिन् तन् पामुविविक्रवात्,
शङ्खस्य स्वन, शङ्खस्वनानन्तर पुष्पवृष्टि यस्मिन् तन्
शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि, शरीरमेवामस्तीति शरीरिण,
तेषां, म्यावराश्च जङ्गमाश्च, तेषाम्, तस्या जन्मदिन
तज्जन्मदिनम् ।

24 तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा -
दुद्धिन्नया रत्नशलाकयेव ॥

शब्दार्थ - स्फुरत्प्रभामण्डलया तथा दुहित्रा सवित्री विदूरभूमि नवमेघ-
शब्दात् दुद्धिन्नया रत्नशलाकया इव सुतरा चकाशे ।

अर्थ. — स्फुरत्प्रभामण्डलया = प्रकाशमान कान्ति-
मण्डलवत्या, तथा दुहित्रा = तथा पुत्र्या पार्वत्या, सवित्री =
जनयित्री (मेनका), विदूरभूमि = अद्रे प्रान्तभूमि,

नवमेघशब्दात् = नूतनमेघगर्जनात्, उद्भिन्नया = उद-
भतया, रत्नशलाकयेव - रत्नाकुरेणेव, मुतरा = अन्यन्त,
नकाञ्ज = रराज ।

तात्पर्यम् — प्रकाशमानकान्तिपुञ्जयुक्ता सा
पार्वती, तादृश्या दृष्टिश्चा तज्जननी मेनका नूतनमेघगर्जना-
दुद्भूतरत्नाकुरेण युक्ता पर्वतप्रान्तभूमिरिव रराज ।

विग्रहा — प्रभाया मण्डल, स्फुरत् प्रभामण्डल
यस्या सा, तथा, विदूरस्य भूमि, नवश्चामौ मेघश्च,
नवमेघस्य शब्द, तस्मात्, रत्नस्य शलाका, तथा ।

25 दिने दिने सा परिवर्धमाना
लब्धोदया चान्द्रममीव रेखा ।
पुषोप लावण्यमयान् विशेषान्
ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥

अन्वय - लब्धोदया दिन दिने परिवर्धमाना सा चान्द्रममी लेखेव लावण्य-
मयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणि कलान्तराणीव पुषोप ।

अर्थ — लब्धोदया = प्राप्तोदया (उत्पन्नेत्यर्थ)
(ज्योत्स्नापक्षेऽपि जानोदयेत्यर्थ), दिने दिने = प्रतिदिन,
परिवर्धमाना = विवर्धमाना, सा = बाला (पार्वती),

चान्द्रमसी = चन्द्रमम्बन्धिनी, लेखेव = कलेव, लावण्य-
मयान् = कान्तिविशेषप्रचुरान्, विशेषान् = अवयवान्,
ज्योत्स्नान्तराणि = ज्योत्स्नयान्तर्हितानि, कलान्तराणीव =
अन्या कला इव, पुषोप = उपचितवती ।

तात्पर्यम् — उत्पन्ना मती प्रतिदिन विवर्धमाना सा
(पार्वती) चन्द्रस्य कान्तिरेखेव अत्यन्ताधिककान्ति विशेष-
णोभिनोऽवयवान् (लावण्ययुक्तानित्यर्थ), ज्योत्स्नाया-
मन्तर्हितानि कलान्तराणीव उपचितवती । ज्योत्स्नाया-
मन्तर्हिता कला क्रमेण यथा वृद्धि यान्ति तथैव पार्वत्या
अवयवा लावण्ययुक्ता ववृधिरे इत्यर्थ ।

विशेष — मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।
प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥

विग्रहा — लब्ध, उदय यथा सा लब्धोदया,
चन्द्रमस इय चान्द्रमसी, ज्योत्स्नया अन्तर्हितानि ज्योत्स्ना-
न्तराणि, अन्या कला कलान्तराणि ।

26. तां पार्वतीत्याभिजनेन तास्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥

अन्वय — बन्धुप्रिया ना बन्धुजन आभिजनेन पार्वतीति नाम्ना आजहाव
पश्चात् मात्रा (उ मा इति) तपस निषिद्धा सुमुखी सती
आख्या जगाम ।

अर्थ — बन्धुप्रिया = पित्रादिजनप्रीतिविषया,
ना = बाला, बन्धुजन = पित्रादिजन, आभिजनेन =
पूर्वमम्बन्धोपाधिकेन, पार्वतीति = पार्वतीत्याकारकेण,
नाम्ना = नामधेयेन (पर्वतस्यापत्य स्त्री पार्वती इति),
जुहाव = आहूतवान्, पश्चात् = आभिजननामप्रवृत्त्य-
नन्तर, मात्रा = जनन्या सेनकया, उ = हे कत्ये, मा = मा
कुरु, इति = इत्येव ह्येण, तपस = तपश्चर्चति,
निषिद्धा = निवारिता सती, सुमुखी = शोभनमुखममारा
सा बाला, उमाख्या = उमेति नाम, जगाम = प्राप्तवती ।

नात्पर्यम् — पित्रादिजनप्रीतिविषया ना बाला
पित्रादिजन पूर्वमम्बन्धोपाधिकेन (साम्प्रदायिकेन) 'पार्वती'
इति नाम्ना आहूतवान्, पश्चात् जनन्या उ मा इति
तपसो निवारिता सती सा बाला 'उमा' इति नाम भजे ।

विग्रहा. — पर्वतस्यापत्य स्त्री पार्वती, अभिजना
दागत आभिजन, तेन, बन्धुना प्रिया, ताम्, बन्धुवाना
जनश्च, उमा इति आख्या उमाख्या, ताम्, शोभन मु
यस्या मा, सुमुखी ।

27 महीमृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि -
 स्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
 अनन्तपुष्पस्य मधोहि चूने
 द्विरेकमाला सविशेषमङ्गा ॥

महीमृत - पुत्रवतोऽपि, महीमृत दृष्टि तस्मिन् अपत्ये तृप्ति न जगाम
 (तथा) हि अनन्तपुष्पस्य मधो द्विरेक माला चूने सविशेष मङ्गा ।

अर्थ — पुत्रवतोऽपि = पुत्रीपुत्ररूपापत्यवतोऽपि,
 महीमृत = पर्वतराजस्य तस्य हिमवत, दृष्टि = चक्षु,
 तस्मिन् अपत्ये = तस्या अपत्यभूताया पार्वत्या, तृप्ति =
 निर्वृति, न जगाम = न लभे, (तथा) हि = तद्युक्तमेव,
 अनन्तपुष्पस्य = नानाविद्रकुमुदस्य, मधो = वनन्तस्य,
 द्विरेकमाला = भ्रमरपक्ति, चूने = चतकुमुदे, सविशेष-
 मङ्गा = अत्यन्तामक्तिमती ।

नात्पर्यम् — बह्वपत्यवतोऽपि पर्वतराजस्य हिमवत
 तस्या पार्वत्या दृष्टि न तृप्तिमियाय, तद्युक्तमेव, वसन्त-
 काले बहूनि पुष्पाणि भवन्ति, तथापि सा वसन्तकालीया
 भ्रमरपक्ति चतकुमुदे अत्यन्तामक्तिप्रकृता भवति ।
 तद्वत् अनेकापत्यवतोऽपि तस्य हिमवत तस्या पार्वत्या
 प्रीत्यातिशय आसीदिति भाव ।

विग्रहः — मही विभर्तीति महीभृत्, तस्य, पुत्रा अस्य सन्तीति पुत्रवान्, तस्य नास्त्यन्त येषा तानि अनन्तानि, अनन्तानि पुष्पाणि यस्य म, तस्य, द्विरेफाणा माला, विशेषेणसहित सविशेष सङ्ग यस्या सा सविशेष-सङ्गा ।

28 प्रभामहत्या शिखयेव दीप -
स्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
सस्कारवत्येव गिरा मनीषी
तया स पूतश्च विभूषितश्च ॥

अन्वय - प्रभामहत्या शिखया दीप इव त्रिमार्गया त्रिदिवस्य मार्गः इव
तया म पूत च विभूषित च ।

अर्थ — प्रभामहत्या = प्रकाशाधिकया, शिखया = ज्वालयया, दीप इव = दीपो यथा, त्रिमार्गया = त्रिपथया (गङ्गायेत्यर्थ), त्रिदिवस्य = स्वर्गलोकस्य, मार्ग इव = पन्था इव, सस्कारवत्या = व्याकरणजन्यशुद्धिमत्या, गिरा = वाचा, मनीषी इव = विद्वन्निव, स = हिमवान्, तया = पार्वत्या, पूतश्च = शुद्धश्च, विभूषितश्च = अलकृतश्च (अभृत् = अभवत्) ।

तात्पर्यम् — अत्यन्तप्रकाशवत्या ज्वालयया दीप यथा शुद्ध अलकृतश्च भवति, त्रिपथगया गगया यथा स्वर्गस्य

मार्गं शुद्धं अलकृतञ्च भवति, एव व्याकरणशुद्ध्या गिरा
यथा विद्वान् शुद्धं अलकृतञ्च भवति तथा स हिमवान्
तथा दुहित्रा पार्वत्या शुद्धं अलकृतञ्चाभूत् ।

विग्रहा — प्रभया सहती, तथा, त्रयो मार्गा
यस्या सा त्रिमार्गा, तथा, मस्कार अस्या अस्तीति
मस्कारवती, तथा, मनस ईषा, मनीषा अस्यास्तीति
मनीषी, विशेषेण भूपित विभूपित ।

29. मन्दाकिनीसैकतवेदिकासु
सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां
क्रीडारस निर्विशतीव बाल्ये ॥

अन्वय. — सा बाल्ये क्रीडारस निर्विशतीव सखीना मध्यगता मन्दाकिनी-
सैकतवेदिकासु कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च, मुहुः रेमे ।

अर्थ — सा = पार्वती, बाल्ये = जैशत्रे वयसि,
क्रीडारस = स्वादोरुचि, निर्विशतीव = भुञ्जानेत्र,
सखीना = चेटिना, मध्यगता मनी = मध्य प्रविष्टा मनी,
मन्दाकिनी सैकतवेदिकासु = भागीरथ्या सैकतनिर्मित-
वेदिकासु, कन्दुकैः = क्राडामाधनैः, कृत्रिमपुत्रकैश्च =
कु-9

स्वनिर्मितपाञ्चालिकाभिञ्च, मुहु = पुन पुन, रेपे = चिक्रीड ।

तान्पर्यम् — मा पार्वती बाल्ये वयसि क्रीडारम समग्र भुञ्जानेव सखीना मध्य प्रविष्टा सती मन्दाकिनी-पुलिनवेदिकागु कन्दुकै स्वनिर्मितपाञ्चालिकाभिञ्च पुन - पुनञ्चिक्रीड ।

विग्रहा — मन्दाकिन्याः सैकतानि, तेषा वेदिका, तामु, क्रियया निर्वृत्ता कृत्रिमा, कृत्रिमाञ्च ते पुत्रकारञ्च, तै, मध्य गता मध्यगता, क्रीडाना रम, तम्, व्रातापः भाव बाल्य तस्मिन् ।

30 तां हंसमालां शरदीव गङ्गा
सहोपधी नवतमिवात्मभासः ।
स्थिरोपदेशा मुपदेशकाले
प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्या ॥

अन्वय — स्थिरोपदेशा ता उपदेशकाले प्राक्तनजन्मविद्या जगदि गता
हंसमाला इव तत्र सहोपधी आत्मभाव इव प्रपेदिरे ।

अर्थ — स्थिरोपदेशा = अस्थितितोपदेशा (मेधा-
विनीमित्यर्थ), ता = पार्वती, उपदेशकाले = त्रिगोपदेश-
वेत्ताया प्राक्तनजन्मविद्या = पुवस्मिन् जन्मनि अभव = ।

विद्या, जरदि = जरत्काले, राज्ञा = भागीरथी, हंसाना
 इव = हंसपक्तय इव, तक्त = रात्री, महौपधी = तृण-
 विशेष, आत्मभास इव = स्वकीयरोपेत्य इव, प्रपेदिरे =
 प्रापु ।

तान्पर्यम् — अग्रनिर्वापदेणा मेनाविनी ता पार्वती
 विशेषेणवेलाया पूर्वस्मिन् जन्मनि अभ्यस्ता सकला
 विद्या जरत्काले हंसपक्तयो भागीरथीमिव, तदा रात्रौ
 तृणविशेष स्वदीपत्य इव च (उपदेशमन्तरेणैवेति भाव)
 प्रापु ।

विग्रहा — हंसाना माला, महती चामौ ओप-
 धीञ्च, ताम्, आत्मन भास, स्थिर उपदेश यस्या सा
 स्थितोपदेशा, ता, उपदेश य काल तस्मिन्, प्राक् भूत
 प्राक्तन, प्राक्तन च तत् जन्म च प्राक्तनजन्म, प्राक्तन-
 जन्मनि विद्या प्राक्तनजन्मविद्या ।

३। असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टे -
 रनासवाख्यं करण मदस्य ।
 कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं
 वात्यात्पर साऽथ वय. प्रपेदे ॥

शब्दय - जय मा अणयष्टे असम्भृत मण्डन रनासवाख्यं मदस्य करण
 कामस्य पुष्पव्यतिरिक्त अस्त्र वात्यात् पर वय पाद ।

अर्थ — अथ = पञ्चात्, सा = पार्वती, अङ्ग-
 यष्टे = यष्टिसदृशस्याङ्गस्य, असम्भृत = अयत्नगिद्ध,
 मगधन = प्रासाधन मदस्य = मदाख्यस्य दुर्गणस्य, अनाम-
 वाख्य = 'आमव' नाम रहित, करण = साधन, कामभ्य =
 मन्मथस्य, पुष्पव्यतिरिक्त = पुष्पाद्भिन्न, अस्त्र = अस्त्रभृत,
 ब्राह्म्यास्पर = जैश्वानन्तरभाव, वय = यौवन, प्रपेदे =
 प्राप ।

तात्पर्यम् — अन्तरं सा पार्वती जैश्वानन्तर-
 भावि, यौवन वय प्राप्तवती, यौवन च कीदृशमिति
 चेत् — यष्टिसदृशस्य गात्रस्य अयत्नगिद्ध भूषण, मदस्य
 'आमव' इत्याख्याशून्य साधन मन्मथस्य पुष्पाद्भिन्नमस्त्रम्,
 तादृश यौवनं पार्वती प्राप ।

विग्रहा — न सम्भृत असम्भृत, तत्, अङ्ग यष्टि-
 रित्र अङ्गयष्टिः, तस्या, न आमवमित्याख्या यस्य तत्,
 तत्, पुष्पेभ्यो व्यतिरिक्त पुष्पव्यतिरिक्त, तत् ।

४२ उन्मीलितं तूलिकयेव चित्र
 सूर्याशुभिभिन्नमिदारविन्दम् ।
 बभूव तस्याश्चतुरश्रशोभि
 वपुर्विभक्तं तवयौवनेन ॥

एतत्प्र - तवयौवनेन प्रिभक्त तस्या वर त्विकया उत्मीलित चित्रमिव
सूर्याणुभि मित्त अरविन्दमिव चतुरश्रगोभि तयाव ।

अर्थ — तवयौवनेन = प्रथमयौवनेन, विभक्त =
अभिव्यञ्जित, तस्या = पार्वत्या, वपु = शरीर,
त्विकया = कृत्तिकया, उत्मीलित = रञ्जनद्रव्यैरुद्भामित,
चित्रमिव = आलेख्यमिव, सूर्याणुभि = सूर्यकिरणैः,
मित्त = विकसित, अरविन्दमिव = पद्ममिव, चतुरश्र-
गोभि = अन्यताननिश्चित यथा तथा शोभमान, तद्वत् =
अमृत् ।

तान्पर्यम् — प्रथमयौवनेनाभिव्यञ्जित तस्या
पार्वत्या शरीर शलाकया रञ्जनद्रव्यादिभि रुद्भामित
चित्रमिव, सूर्यकिरणैर्विकसित पद्ममिव अन्यताननिश्चित
यथा स्यात्तथा शोभमानममृत् ।

विग्रहा — सूर्यस्य अश्व, तै, चतस्र अप्रयो
यस्य तत् चतुरश्र यथा तथा शोभते इति चतुरश्रगोभि ।
यूना भाव यौवन, तव च तत् यौवन च तवयौवन, तेन ।

३३. अभ्युक्षतागुष्ठनखप्रभाभि -
निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ ।
आजह्लुस्तच्चरणौ पृथिव्या
स्थलारविन्दाश्रियमव्यवस्थाम् ॥

अन्वय — अभ्युत्पन्नगुणनखप्रभाभिः, निक्षेपणात् राग उद्गिरन्ताविव
त चरणां पृथिव्या अव्यवस्था मन्तारविन्दश्रिय अजहन्तु ।

अर्थ — अभ्युत्पन्नगुणनखप्रभाभिः = अभ्युत्पन्नयो
अगुणनखयो कान्तिभिः (निमित्तेन), निक्षेपणात् =
निर्भरन्त्यामात् हेतोः, राग = अन्तर्गत रक्तवर्ण, उद्गिरन्ता-
विव = वमन्ताविव स्थितौ, तच्चरणी = पार्वत्या पादौ,
अव्यवस्था = एकत्रावस्थानरहिता (सञ्चारिणीमित्यर्थः),
स्थलारविन्दश्रिय = स्थलपद्मशोभा, आजहन्तु = प्रापन्तु ।

तान्पर्यम् — उत्पन्नयोरगुणनखयो कान्तिभिर्निमित्ते-
त्तेन निर्भर यथा तथा भूम्या न्यामाद्धेतो रक्तवर्ण वमन्ता-
विव स्थितौ तस्या पार्वत्या पादौ सञ्चारिणी स्थलपद्म-
श्रिय प्रापन्तु ।

विवहा — अभ्युत्पन्नो च तो अगुणो च अभ्युत्पन्ना-
गुणो, तयो नखौ, तयो प्रभा, तानि अभ्युत्पन्नागुणनख-
प्रभाभिः, तस्या चरणौ तच्चरणौ, स्थले अगवेन्दानि,
तेषां श्री, ता, न विद्यन्ते व्यवस्था यस्या मा, ता अव्य-
वस्थाम् ।

31 सा नाजहमेरिव सन्नतङ्गी
गतेषु लीलाञ्जितविक्रमेषु ।

व्यतीयत प्रत्युपदेशानुद्धे —
रादित्युभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥

अन्वयः — प्रत्युपदेशानुद्धे तनूपुरशिञ्जितानि आदित्युभि राजहो मन्त्रतागी
सा लीलाचितविक्रमेषु गोपु व्यनायनेव ।

पर्थ — प्रत्युपदेशानुद्धे = प्रत्युपदेशे आमक्तै ,
तनूपुरशिञ्जितानि = मञ्जीरशिञ्जितोपदेशान्, आदि-
त्युभि = प्राप्तुमिच्छावद्भि, राजहमै = ह्रस्वश्रेष्ठं ,
मन्त्रताङ्गी = मन्त्राङ्गी (कुचभारान्), सा = पार्वती,
लीलाचितविक्रमेषु = विलासे पूजितपादन्यामेषु, व्यतीय-
तव = विलीना किम् ।

तात्पर्यम् — राजहमा पार्वत्या सकाशान् नूपुर-
पञ्जिशिञ्जितोपदेश लब्ध्वा 'गुरुणुभूपया विद्या पुष्कलेन
वनन वा । अत्रवा विद्यया विद्या चतुर्थो नोपलभ्यते ।'
इति न्यायान् प्रत्युपदेशामक्ता मन्त्र तस्या मविलासगति-
प्रकारेण्वाचार्यक वहन्ति किमु, अन्यथा कथमस्या ह्रस्वगति-
रिति भावः ।

विग्रहा — हसाना राजान राजहमा, तै,
सम्यक् नत मन्त्रत, मन्त्रत अङ्ग यस्या सा मन्त्रताङ्गी,
लीलाभि अचिता विक्रमा येषु ते लीलाचितविक्रमा,

तेषु, प्रत्युपदेशे लुब्धा, तै, आदानुमिच्छन् आश्रित्मन्, तै, नृपुराणां गिजितानि नृपुरगिजितानि ।

५५ वृत्तानुपूर्वे च न वानिदीर्घे
जघे शुभे सृष्टवत्स्तदीये ।
शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातु -
लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥

अन्वयः — वृत्तानुपूर्वे च, न अनतिदीर्घे च शुभे तदाद्ये जघे सृष्टवत् विधातुः
शेषाङ्गनिर्माणविधौ उत्पाद्ये लावण्ये यत्नः आस इव ।

अर्थ — वृत्तानुपूर्वे = पूर्व वर्तुले क्रमेण कृशे
(सोऽनुच्छाकारतया) नानिदीर्घे च = अनतिदीर्घे च, शुभे =
सगले, तदीये = पार्वतामम्बन्धिन्यौ, जघे = प्रसृते,
सृष्टवत् = निर्मितवत्, विधातु = ब्रह्मण, शेषाङ्ग-
निर्माणविधौ = जङ्घाव्यतिरिक्ताङ्ग निर्माणार्थ, उत्पाद्ये =
पुन मम्पाद्ये, लावण्ये = कान्तिविशेषे, यत्नः = प्रयत्नः,
आमेव = वभूव किमु ।

तात्पर्यम् -- वृत्तानुपूर्वे शुभलक्षणयुते तस्या
पार्वता जघे लावण्यं सर्वमपयोज्यं ब्रह्मा सृष्टवान्,
पञ्चान जङ्घाव्यतिरिक्तावयवनिर्माणार्थं मम्पाद्य यत्ना-
दप्य तत्र (ब्रह्मा) यत्नवान् वभूव किमु ।

विश्रुता — वृत्ते च ते अतुपूर्वे च वृत्तानुपूर्वे, ते,
अन्यन्न दाध अतिदीर्घे, तस्या इमे तर्जये, ते, शेषाणि च
तानि अङ्गानि च शेषाङ्गानि, तेषा निर्माणविधि,
तस्मिन्, उत्पत्तेर्योग्य उत्पाद्य, तस्मिन् ।

36 नागेन्द्रहस्तास्त्वच्च कर्कशत्वा -
देकान्तशंभ्यात्कदलीविशेषा ।
लब्ध्वापि लोके परिणा हि रूपं
जातास्तदूर्वरूपमात्माह्या ॥

अन्वय — नागेन्द्रहस्ता त्वच्च कर्कशत्वात् कदलीविशेषा एकान्तशंभ्यात्
लोके परिणाहिरूपं लब्ध्वापि तदूर्वा उमानवाह्या जाता ।

अर्थ — नागेन्द्रहस्ता = ऐरावतादिना गजश्रेष्ठाना
करा, त्वच्चि = चर्मणि, कर्कशत्वात् = कर्कशत्वस्वप्-
कारणात्, कदलीविशेषा = राजरम्भादय रुडत्वानु-
विशेषा, एकान्तशंभ्यात् = नियमशंभ्यादेवो, लोके =
जगति, परिणाद्भि = वैपुत्रयक्त, रूप = आर्कित,
लब्ध्वापि = प्राप्यापि, तदूर्वा = तस्या (पार्वत्या)
ऊर्वा, उमानवाह्या = उपमानकिरातर्हा, जाता =
वभूवु ।

तात्पर्यम् — पार्वत्या ऊर्वोरुपमानक्रियायोग्या-
स्तावत् ऐरावतादि गजश्रेष्ठहस्ता, राजरुदत्वयञ्च ।

कर्कशत्वाद्देवो नागेन्द्रहस्ता, नित्यशैत्यस्वपदोपात् कदली-
विशेषाच्च तूर्वोक्तमानान्तर्हो बभूवु । निरुपमानो
तदूर्व इत्यर्थः । तदूर्वा न कार्कश्य न चकान्तशैत्यमिति
भावः ।

विग्रहा — नागानामिन्द्रा, तेषां हस्ताः, कर्क-
शस्य भावः कर्कशत्व, तस्मात्, शीतस्य भावः शैत्य,
एकान्त च तन् शस्य च एकान्तशस्य, तस्मात्, कदलीना
विशेषा कदलीविशेषा, बहिः भवा वाह्या, उपमानान्
वाह्या उपमानवाह्या ।

४७. एतावता तन्वत्तुभेयशोभि
काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।
आरोपित यद्गिरिजेत पश्चा -
दतन्वतारीकमतीयमङ्गम् ॥

अन्व - प्रातिपदिकानां काञ्चीगुणस्थान एतावता तन् तन्वत्तुभेयशोभि
पाठान् गिरिजेत अतन्वतारीकमतीय मङ्ग आरोपित (उति) पत् ।

अर्थ — अनिन्दिताया = अतवद्याया (तस्या
पार्श्वस्था) काञ्चीगुणस्थान = निवम्प्रविम्प्र, एतावता
तन्वु = एतावतत्र, तन्वत्तुभेयशोभि = ऊद्यशोभामस्पन्निमत
पश्चात् = तवश्चार्तन्तर, गिरिजेत = शिवेत्, अतन्वतारी-

कमनीय = अयनारीभिः वाप्तुविमप्यगक्य, अङ्क =
उत्सङ्ग, आरोपित इति प्रत् = आरोपित पिति यत् ।

तात्पर्यम् — तपश्चर्यनितन्तर शिवेन अयनारीभिः
कामयितुमप्यगक्यं स्वोत्सङ्गं आरोपितपिति यत् तेनेत्र
निङ्गेत्त अनवद्याया तभ्याः पार्वत्या नितम्बविम्ब अतस्य-
साधारणशोभासम्पत्तिमानित्युद्दिष्टुं गत्यत इति भावः ।

विशदा — अनुमानु योग्य अनुमेय, अनुमेय
गोभत्व यस्य तत् अनुमेयगोभिः, काञ्च्या गुण
काञ्चीगुण तस्य स्थान काञ्चीगुणस्थानम्, न
निन्दिता अनिन्दिता, तभ्या, अन्याच्च ता नार्यञ्च
अन्यनार्य, कामयितु योग्य कमनीय, अयनारीभिः कम-
नीय, तत्र भवतीति अतस्यनारीकमनीयम् ।

३४. तस्या प्रविष्टा नतनाभिरुध्र
रराज तन्वी नवरोमरामिः ।
नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य
तस्मेखलामध्यमणेरिवाचिः ॥

अन्वयः — नारी अतिक्रम्य नतनाभिरुध्र प्रविष्टा तन्वी तस्याः नवरोम-
रराज सितेतरस्य तस्मेखलामध्यमणेरिति च रराज ।

अर्थ — नीधी = वस्त्रग्रन्थि, अनिक्रम्य = अनीत्य,
 नतनाभिरन्ध्र = निम्न नाभिरन्ध्र, प्रविष्टा = प्रविणन्ती,
 तन्वी = सूक्ष्मा, तस्या = पार्वत्या, नवरोमराजि =
 नूतना रोमपतित, मितेतरस्य = अमितस्य (इन्द्रनीलस्य),
 तन्मेखलामध्यमण = तस्या पार्वत्या मेखलाया मध्ये
 खनितस्य मणे, अत्रिरिव = प्रभेव, रराज = रेजे ।

नात्पर्यम् — वस्त्रग्रन्थिमनीत्य निम्न नाभिरन्ध्र प्रविणन्ती
 सूक्ष्मा तस्या पार्वत्या नूतना रोमराजि तस्या पार्वत्या
 मेखलामध्यमणे (इन्द्रनीलस्य) नीलकान्तिरिव रराज ।

विमहा — नाभे रन्ध्र, नत च तत नाभिरन्ध्रं
 च नतनाभिरन्ध्र, तन् रोमणा राजि रोमराजि सितादि-
 तर मितेतर, तस्य, तस्या मेखला, मध्यमणो मणिश्च,
 तन्मेखलाया मध्यमणि, तस्य तन्मेखलामध्यमणे ।

39 मध्येत सा वेदिविल्वरुमध्या
 वलित्रयं चाह बभार दान्ता ।
 आरोहणार्थं नवशोवनेन
 कामस्य सोपानमिव प्रयुवतम् ॥

विल्वरु — कामस्य आरोहणार्थं नवशोवनेन प्रयुक्ते सोपान इव वशिष्ठवृक्ष-
 मध्या सा दान्ता मध्येत चाह वलित्रयं बभार ।

अर्थ — कामस्य = मन्मथस्य, आरोहणार्थ = आरोहणाय, नवयोवनेन = नृतनेन लावण्येन, प्रयुक्त = रक्षित, सोपानमिव = आरोहणोपयोगि पादान्शेषस्थान-मिव, वेदिवितरग्नमध्या = परिष्कृतभूमिरिव कुणमध्या, सा वाता = पार्वती, मध्यंन = मध्यभागेन, चारु = गुन्दर, वनित्रय = वलीना त्रय, वभार = धृतवती ।

तान्पर्यम् — मन्मथारोहणाय नृतनेन तारुण्येन कल्पित सोपानपवितामिव परिष्कृतभूमिरिव कुणमध्या सा वाता पार्वती मध्यभागेन वनित्रय धृतवती ।

विग्रहा — वेदिवत् वितरग्न मध्य यस्या सा वेदिवितरग्नमध्या, वलीना त्रय वनित्रय, तत्, आरोह-णाय आरोहणार्थम्, नव च तत् यौवन च नवयौवन, तेन ।

40. अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्षया
स्तनद्वय पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य
मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥

अन्वय — अन्योन्य उत्पीडयत् पाण्डु उत्पलाक्षया स्तनद्वय तथा परस्पर प्रवृ-
द्धम् मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमपि लभ्यते ।

अर्थ — अन्योन्य = परस्पर, उत्पीडयन् = उप-
 रुन्धन्, पाण्डु = गौरवर्ण, उत्पलाक्ष्या = उत्पलपत्राक्ष्या,
 तस्या. = पार्वत्या, स्तनद्वय = पयोधरयुग्म, तथा = तेन
 प्रकारेण, प्रवृद्ध = वृद्धि प्राप, व्याममुखस्य = कृष्णचू-
 कस्य तस्य स्तनद्वयस्य, मध्ये = पध्यभागे यथा = येन
 प्रकारेण, मृणालमूत्रान्तरमपि = त्रिमतन्नुमात्रावकाशेऽपि,
 अलभ्य = लब्धुमशक्यम् (अस्त्) ।

तान्तर्यम् — परस्परमृपरुन्धन् गौरवर्णयुक्त कृष्ण-
 चूचुक च तस्या पार्वत्या पयोधरयुग्म येन प्रकारेण
 त्रिमतन्नुमात्रस्यापि प्रवेशो न लभ्येत तथा प्रवृद्धम्,
 पीवरी स्तना ज्ञानाविति तारुण्यमृद्धिसुचनम् ।

विग्रहा — उत्पलपत्राक्षिणी यस्या सा, उत्पलाक्षी,
 तस्या, स्तनयो द्वय व्याम मुख प्रस्य तत्, तस्य व्याम-
 मुखस्य, मृणालस्य मूत्र, तस्य अन्तर, मृणालमूत्रान्तर,
 लब्धु योग्य तस्य, न लभ्य अलभ्यम् ।

4) गिरीषपुष्पाधिकलोकुमार्यो
 ब्राह्म तदीयाविति मे वितर्कः ।
 पराजितेनापि कृती ह्यस्य
 यो कण्ठपाशो मकरध्वजेन ॥

अन्वय — तत्र शी वाह शिरीष पुष्पाधिक सौकुमार्यं, इति से वितर्कः, यो पराजितेनापि मकरध्वजेन हरस्य कण्ठपाशा कृती ।

अर्थ — तदीया = तस्या पार्वत्या मम्बन्धिनौ, वाह = भुजा शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यं = शिरीषपुष्पस्य यत्सौकुमार्यं (मादेव) तदपेक्षया अधिकसौकुमार्ययुक्ता, इति से वितर्कः = इति मषोह (कुत इति चेत्), पराजितेनापि = पूर्वं निर्जितेनापि, मकरध्वजेन = मन्मध्येन, यो = पार्वत्या वाह, हरस्य = परमेश्वरस्य, कण्ठपाशो = कण्ठबन्धन रज्जू, कृतौ (कण्ठातिङ्गन प्रापितावित्यर्थः) ।

तात्पर्यम् — तस्या पार्वत्या भुजा शिरीषपुष्पादप्यधिकसौकुमार्यमपेक्षयाविति मषोह (इति कवेर्वचनम्) । (तत्र कारणमपि कविरित्थं विणदयति) कुत इति चेत्, पराजितोऽपि मदन तौ वाह परमेश्वरस्य कण्ठपाशो कृतवान् किन्तु ! (इति कारणाभ्युह) ।

विग्रहाः — शिरीषस्य पुष्प, मुकुमारस्य भाव सौकुमार्य, शिरीषपुष्पादधिक सौकुमार्यं ययोस्तौ शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यं, कण्ठस्य पाशो कण्ठपाशो, मकरध्वजे यस्य मकरध्वज, तेन ।

42 कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुवताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अथ्योन्यशोभाजननाद्भव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

अथ्य — स्तनबन्धुरस्य तस्या कण्ठस्य निस्तनस्य मुक्ताकलापस्य च
अत्याप्त शोभाजननात् भूषणभूष्यभाव साधारण बभूव ।

अर्थ — स्तनबन्धुरस्य = स्तनाभ्यामुत्तमस्य,
तस्या = पार्श्व्या, कण्ठस्य = गलस्य, निस्तनस्य =
वर्तुलस्य, मुक्ताकलापस्य च = मुक्ताभूषणस्य च,
अथ्योन्यशोभाजननात् = परस्पर शोभादायकत्वात् (हेतोः),
भूषणभूष्यभाव = अलकारालकारभाव, साधारण =
समान, बभूव = अभवत् ।

नात्वर्थम् — स्तनाभ्यामुत्तमस्य तस्या पार्श्व्या
कण्ठस्य वर्तुलस्य मुक्ताभूषणस्य च परस्परपलकारान्त-
कार्यभाव समानोऽभवत् । कण्ठमालकारो मुक्ताभूषण,
मुक्ताकलापस्यालकार कण्ठश्चेति परस्पर शोभादायकौ
अभूतामित्यर्थः ।

विग्रहा — स्तनाभ्या बन्धुर, तस्य मुक्ताकला
प, तस्य, अथ्योन्यस्य शोभा, तस्या जनन, तस्मात्,
भूषण च भूष्य च भूषणभूष्य, तयोर्भावि भूषणभूष्य-
भावः ।

4). चन्द्र गता पद्मगुणान् भुङ्क्ते
 पद्माश्रिता चान्द्रमयीमभिडयाम् ।
 उमामुख तु प्रतिपद्य लोला
 द्विसश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥

अत्र - लोला लक्ष्मी चन्द्र गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते परमाश्रिता
 (मता) चान्द्रमया अभिडया (न भुङ्क्ते) उमामुख प्रतिपद्य तु
 द्विसश्रया प्रीति अवाप ।

अर्थ — लोला = चपला, लक्ष्मी = कान्तप्रसि-
 मानदेवता, चन्द्र गता = चन्द्र प्राप्ता सती, पद्मगुणान् =
 पद्मगतसौगन्ध्याद्विगुणान्, न भुङ्क्ते = नानुभवति, पद्माश्रिता
 सती = पद्म प्राप्ता सती, चान्द्रमयी = चन्द्रपम्त्राश्रिता,
 अभिडया = शोभा, (न भुङ्क्ते = नानुभवति) उमामुख =
 पार्वत्या मुख, प्रतिपद्य तु = प्राप्य तु, द्विसश्रया =
 चन्द्रपद्माश्रयणजन्या, प्रीति = आनन्द, अवाप =
 प्राप्तवती ।

वार्थम् — चञ्चला लक्ष्मी चन्द्र गता सती
 पद्माश्रितान् सौगन्ध्यादिकान् गुणान् नानुभवति, पद्म
 प्राप्ता सती चन्द्राश्रया शोभा नानुभवति, उमामुख तु
 प्राप्य कान्तिसौगन्ध्यादिसकलगुणयुक्तत्वाद्धेतो तदुभया-

श्रयणजन्या प्रीतिमवाप । पार्वत्या मुख चन्द्रवत् कान्ति-
युवत पञ्चमत् सोमन्ध्यादियुवत चेत्यर्थ ।

विग्रह — पञ्चम्य गुणा, तान्, पञ्च आश्रिता,
चन्द्रमम इय चान्द्रमसी, ताम्, उमाया मुख, तन्, इ
मश्रय यस्या सा द्विमश्रया, ताम् ।

41. पुष्प प्रवालौपहितं यदि स्या -
सुखताफल वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकृत्याद्विरादस्य तस्या -
ताम्राण्डपर्यस्तकक्षेः स्मितस्य ॥

अन्वय — पुष्प प्रवालौपहितं स्यात् यदि सुखताफल वा स्फुटविद्रुमस्थं तत्
द्विरादस्य ताम्राण्डपर्यस्तकक्षेः तस्या स्मितस्य अनुकृत्यात् ।

अर्थ — पुष्प = पुण्डरीकादिक, प्रवालौपहित =
पल्लवे निहित, स्वाद्यदि = यदि भवेत्, सुखताफल वा =
मासिक वा, स्फुटविद्रुमस्थ = निर्मल विद्रुमे स्थित
(यदि श्वेतवर्णः), विग्रहस्य = शुभ्रस्य, ताम्राण्डपर्यस्त-
कक्षे = अरुण ओष्ठे व्याप्तकान्तिमत, तस्या = पार्वत्या,
स्मितस्य अनुकृत्यात् = स्मितमनुकृत्यात् ।

तात्पर्यम् — पुण्डरीकादिपुष्प पल्लवे यदि निहितं
स्यात्, अथवा सुखताफल निर्मलविद्रुमस्थित वा यदि भवेत्

तदानीं अस्माधरोष्ठव्याप्तकान्तियुक्तं पार्वत्या स्मितं
मन्त्रुर्गतिं, तथा न भवेत्, अत्र पार्वत्या स्मितानुकारि
वस्तु तास्यैवेत्यर्थः ।

विमहा — प्रबाले उपहितं प्रबालोपहितं, स्फुट-
पन्नासौ विद्रुमञ्च, स्फुटविद्रुमे निष्ठनीति स्फुटविद्रुमस्थम्,
तास्रञ्चामावोष्ठञ्च, तासांष्टे पर्यस्ता सौ च यस्य तत्
तास्रांष्टपर्यस्तरुचि तस्य ।

15 स्वरेण तस्याममृतसुनेन
प्रजल्पिताया अभिजातवाचि ।
अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुवितन्त्रीरिव ताडयमाना ॥

अन्वय — अभिजातवाचि तस्या अमृतसुनेन इत स्वरेण प्रजल्पिताया अन्य-
पुष्टा अपि ताडयमाना वितन्त्रीरिव प्रतिकूलशब्दा (भवति) ।

अर्थ — अभिजातवाचि = मधुरभाषिण्या, तस्या =
पार्वत्या, अमृतसुनेव = अमृतस्त्राविणेव, स्वरेण = तादेन,
प्रजल्पिताया = आलपन्त्या सत्या, अन्यपुष्टा अपि =
कोकिला अपि, ताडयमाना = वाद्यमाना, वितन्त्रीरिव =
विषमवद्धतन्त्री वीणेव, श्रोतु = श्रवणोत्पुक्तस्य जनस्य,
प्रतिकूलशब्दा = कर्णव्यथोरतादसम्पत्ता (भवति) ।

तात्पर्यम् — मधुरभाषिण्या तस्या पार्वत्या अमृत-
सूत्रेण आत्मनो नादेन आनपन्त्या सत्या सहजमधुरनाद
कोकिलोऽपि वाद्यमाना विषमवदन्त्री व्रीणेन कर्णकटोर
नादा भवति ।

विप्रहा — अमृतस्य स्रुत्, तेन, अभिजाता वाक
यस्या सा अभिजातवाक्, तस्याम्, अन्येन पुष्टा अन्य-
पुष्टा, प्रतिकूल शब्द यस्या सा प्रतिकूलशब्दा,
विषमवदन्त्री यस्या. सा वितन्त्री ।

46. प्रवातनीलोत्पलनिविशेष -
मधीरविप्रेक्षितसायनाक्षया ।
तथा गृहीत नु मृगाङ्गनाभ्य -
स्तथो गृहीत नु मृगाङ्गनाभि ॥

अन्वय - प्रवातनीलोत्पलनिविशेष अधीरविप्रेक्षित सायनाक्षया तथा
मृगाङ्गनाभ्य गृहीत (अथ वा) मृगाङ्गनाभि तत गृहीत नु ।

अथ — प्रवातनीलोत्पलनिविशेष = प्रभूतवान्स्थले
विद्यमान नातोत्पलेन सदृश, अधीरविप्रेक्षित = चकित-
विगोक्त, सायनाक्षया = विजातनेत्रया, तथा = पार्वत्या,
मृगाङ्गनाभ्य = हरिणीभ्य, गृहीत नु = अभ्यस्त नु,

(अथ वा = आहोस्विन्) मृगाङ्गनाभि = हरिणीभिः,
तन = तस्याः पार्वत्याः, गृहीत नु = अभ्यस्त वा ।

तात्पर्यम् — प्रभृतवानस्थले यस्त्रीलोत्पल तन्मदृश
चकितविलोकन विशालनत्रया तथा पार्वत्या हरिणीभ्यो
गृहीत वा आहोस्विन् तादृश चकितविलोकन हरिणीभि-
स्तस्याः पार्वत्याः स्वीकृत वा इति सन्देहः । हृग्णिष्व
चञ्चलनयना पार्वतीत्यर्थः ।

विग्रहा — प्रकृष्टो वान प्रवात, नील च तदु-
त्पल च नीलोत्पल, प्रवाते नीलोत्पल प्रवातनीलोत्पल,
तेन निर्विशेषम्, न धीर अधीर, अधीर तद्विप्रेक्षित च
अधीरविप्रेक्षितम् । आयते अक्षिणी यस्याः सा आयताक्षी,
तया, मृगानां अङ्गना, ताभ्यः मृगाङ्गनाभ्यः, मृगाना-
मङ्गना, ताभिः ।

॥ तस्याः शलाकाञ्जननिमित्तैव
कान्तिभ्रुवोरायतरेखयोर्या ।
तां वीक्ष्य लीलाचतुरामतङ्गः
स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥

अन्वयः — आयतरेखयोः तस्याः प्रयाः शलाकाञ्जननिमित्तैव या ताभिः
लीलाचतुरा तां वीक्ष्य अतः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ।

अर्थ — आयतरेखयो = दीर्घरेखयो, तस्या = पार्वत्या, भ्रुवो = भ्रूमम्बन्धिनी, शलाकाञ्जननिर्मितेव = शलाकया अञ्जने निर्मितेव स्थिता, या कान्ति = या च कान्तिरस्ति, लीलाचतुरा = त्रिलोचनमुलभगा, ता = कान्ति, वीक्ष्य = आलोक्य, अतद्भ्रुवो = काम, स्वचापसौन्दर्यमद = स्वचापस्य यत्सौन्दर्यं तेन जातो यो मद दर्पं तम्, मुसोच्च = मन्थकतवान् ।

तात्पर्यम् — तस्या पार्वत्या दीर्घरेखयो भ्रुवो शलाकया अञ्जनेन निर्मितेव स्थिता या कान्ति, त्रिलोचनेन रमणीया ता कान्तिमालोक्य मन्मथ स्वचापसौन्दर्येण जातं दर्पं त्यक्तवान्, मन्मथचापनिशायिसौन्दर्योपशोभितं भ्रूमतीं पार्वतीति भावः ।

वियहा — अञ्जनेन निर्मिता, शलाकया अञ्जननिर्मिता शलाकाञ्जननिर्मिता । आयता रेखा ययोस्ते आयतरेखे, तयोः, लीलया चतुरा, ताम्, मुद्गरस्य भावः सौन्दर्यं, स्वस्य चापः, स्वचापस्य सौन्दर्यं, तेन मदं तम् ।

18 लज्जा निरश्चा यदि चेतसि स्या -
दक्षशयः पर्वतराजपुत्र्या ।

त केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु -
वालप्रियत्व शिथिल चमर्यः ॥

अन्वय - निरञ्जा चेतमि लज्जा स्याद्यदि अमशय पर्वतराजपुत्र्या न
केशपाश प्रसमीक्ष्य चमर वाप्रियत्व शिथिल कुर्यु ।

अर्थ — निरञ्जा = तिर्यग्जातीना, चेतमि = हृदि
लज्जा, स्याद्यदि = ह्यदि स्यात्, अमशय = निम्नशय,
पर्वतराजपुत्र्या = पार्वत्या, त = प्रसिद्ध, केशपाश =
केशकलाप, प्रसमीक्ष्य = दृष्ट्वा, चमर्य = मृगाश्रियेण
(चमरमृगश्रियेण), वालप्रियत्व = स्वस्ववाले प्रीति,
शिथिल कुर्यु = त्यजेयु ।

तात्पर्यम् — तिर्यग्जातीना चेतमि यदि लज्जा
स्यात् तर्हि निम्नशय पार्वत्या केशकलाप दृष्ट्वा चमर-
मृगाश्रियेण स्ववाले प्रीति परित्यजेयु । यतस्ता निरञ्जा
जन एव स्ववालप्रियत्व न त्यजन्तीति भाव । चमरी-
वालवन्मतोहरकेशपाशवती पार्वतीति भाव ।

विग्रहा — त्मशय अमशय, पर्वताना राज। पर्वत-
राज, तस्य पुत्री, तस्या पर्वतराजपुत्र्या । केशाना
पाश, तम्, वाला प्रिया यामा ता वालप्रिया, वाल-
प्रियाणा भाव वालप्रियत्व, तत् ।

49. सर्वोपमाद्रव्य समुच्चयेन
 यथाप्रदेश विनियेशितेन ।
 सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना -
 वेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥

अन्वय - सा विश्वसृजा एकस्थसौन्दर्य दिदृक्षया इव यथाप्रदेश विनियेशितेन
 सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन निर्मिता ।

अर्थ - सा = पार्वती, विश्वसृजा = ब्रह्मणा
 एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव = एकत्र समवेत सकलसौन्दर्य-
 दर्शनेच्छयेव, यथाप्रदेश - योस्य स्थानानतिक्रमात्, विनि-
 येशितेन = स्थापितेन, सर्वोपमाद्रव्य समुच्चयेन = चन्द्रा-
 रविन्दादि निखिलोपमा ब्रह्मणा समुद्रायत, निर्मिता =
 सृष्टा ।

तान्पर्यम् - सा पार्वती ब्रह्मणा एकत्र समवेत
 सकलविधसौन्दर्यदर्शनेच्छयेव तत्सौम्यस्थानानतिक्रमात्
 स्थापितेन चन्द्रारविन्दादि सकलोपमाद्रव्यसमुदायेन
 निर्मिताभूत् ।

विग्रहा - उपमार्थानि द्रव्याणि उपमाद्रव्याणि,
 सर्वाणि च तानि उपाद्रव्याणि च, तेषा समुच्चय, तेन,
 प्रदेशमततिक्रम्य यथाप्रदेश, विश्व सृजतीति विश्वसृत्,
 तेन, एकत्र तिष्ठतीति एकस्थ, सुदरस्य भाव सौन्दर्य,

एकस्थ च तत् सौन्दर्यं च तत् एकस्थसौन्दर्यं, द्रष्टुं इच्छा
दिदृक्षा, एकस्थसौन्दर्यस्य दिदृक्षा, तथा ।

50. तां नारदः कामचरः कदाचि -
त्कन्या किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकवधू भवित्री
प्रेम्णा शरीरार्धहरा हरस्य ॥

अन्वय - कामचर नारदः कदाचित् पितुः समीपे कन्यां तां पेष्य किल
प्रेम्णा हरस्य शरीरार्धहरा एकवधु भवित्री समादिदेश ।

अर्थ - कामचर = स्वेच्छासञ्चरणशील, नारद =
नारदमहर्षि, कदाचित् = एकदा, पितुः = जनकस्य
हिमवत, समीपे = निकटे, कन्या = अविवाहिता, ता =
पार्वती, प्रेक्ष्य किल = विलोक्य, प्रेम्णा = अनुरागेण,
हरस्य = परमेश्वरस्य, शरीरार्धहरा = शरीरस्य अर्धभाग-
हरा, एकवधु = असपत्नीका च भार्या, भवित्री = भाविनी,
समादिदेश = आदिष्टवान् ।

तान्पर्यम् — स्वेच्छासञ्चरणशीलो नारदमहर्षि
कदाचित् पितुर्हिमाद्रेनिकटे कन्यकां तां पार्वतीं विलोक्य
प्रेम्णा भगवतः परमेश्वरस्य शरीरार्ध-पुरा हृदिप्रति-

असन्ती का च भविष्यतीति प्रोक्तवान् । रहसि हस्वया-
र्धाङ्गहारिणी एकपत्नी च भविष्यतीत्युक्तवानिति भावः ।

विग्रहा — काम चरतीति कामन्तर, एका च
सा वधूश्च एकवधुः, ताम्, जगोरस्य अर्ध, तन् हर्तीति
शरीरार्धहरा, ताम् ।

61. गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्या -
स्तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।
ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूत -
मर्हन्ति तेजास्यपराणि हव्यम् ॥

अन्वय — गुरु अत अस्य प्रगल्भे वयसि अपि निवृत्तान्यवराभिलाष
तस्यो (तथा) हि मन्त्रपूत हव्य कृशानो ऋते अपराणि तेजास्य
न अर्हन्ति ।

अर्थ — गुरु = (पार्वत्या) पिता = हिमवान्,
अत = नामद्वयवचनान् हेतोः, अस्य = पार्वत्या, प्रगल्भे
वयस्य ष = यौवने गल्पपि, निवृत्तान्यवराभिलाष = (पर-
मेजान्) अत्यस्मिन् वरत्रिपये त्यक्ताभिलाष मन्, तस्थो =
स्थितवान्, (तथा) हि = तद्युक्तमेव, मन्त्रपूत = मन्त्र-
संस्कृत, हवि = आज्याहोमद्रव्य, कृशानो ऋते = आग्ने
त्रिणा, अपराणि = अस्यानि, तेजामि = सुवर्णादीनि
तेजामि, नार्हन्ति = न भजन्ति ।

तान्तर्यम् — पार्वत्या पिता हिमवान् तस्या योवने
वयस्यपि सदृशव्रतान्वेषणप्रयत्नात् विरत आसीत्, तद्युक्त-
मेव, मन्त्रपूत हविः कृशान् विना इतराणि श्वर्णादि-
तेजामि नाहन्ति खलु! अतः नारदवाक्याद्धेतोः परमेश्वरा-
दन्वव्रतान्वेषणपरो नाभूत् हिमवान् इति भावः ।

विग्रहा — अन्यज्जासौ वरश्च अन्यवरः, निवृत्त
अन्यवरे अभिलाषः यद्यः स निवृत्तान्वव्रगभिलाषः ।
मन्त्रं पूत मन्त्रपूतम्, हृषत इति हवाम् ।

52. अथाचितार न हि देवमद्रि
मुतां प्रतिग्राहयितुं शशाकः ।
अभ्यर्थताभङ्गभयेन माधु -
मर्षिष्वस्थमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥

अथव — अद्रिः, अथाचितार इव मुताः प्रतिग्राहयितुं न शशाकः (तथा हि)
साधुः अभ्यर्थताभङ्गभयेन इष्टेऽप्यः अत्र अत्रिः साधुः च अथावप्ये ।

अर्थ — अद्रिः = हिमवान्, अथाचितार = याच्ना,
मद्युक्तमेव, देवः = महादेवः, मुता = पार्वती, ग्राहयितुं = श्वरा
माह्वयः परिग्राहयितुं, न शशाकः = नोत्सहे (तथा हि =
तद्युक्तमेव), साधुः = राज्ञः, अभ्यर्थताभङ्गभयेन =

याचनावैफल्यभीत्या, ऋष्टे अर्थेऽपि = स्वाभीष्टेऽप्यर्थे,
माध्यस्थ्य = औदासीन्य, अवतस्वने = आश्रयति ।

तात्पर्यम् — स्वयं कन्यायाचनामजुर्वन्त महादेव
मुता पार्वती याह्यितुं हिमवात् न प्रयत्नपरो बभूव,
तद्युक्तमेव, सज्जन प्रार्थनावैफल्यभीत्या स्वाभीष्टेऽप्यर्थे
औदासीन्यमेव भजति ।

विग्रहा — न याचिता, अयाचिता, तम्, अभ्य-
र्थनाया भङ्ग, नस्मात् भय, तेन, मध्ये तिष्ठतीति
माध्यस्थ्य, तस्य भाव माध्यस्थ्य तत् ।

53. यदेव पूर्वं जनने शरीरं
सा दक्षरोषात्सुदती समर्ज ।
तदाप्रभृत्पेव विमुक्तमङ्ग
पति. पशूनामपश्चिहोऽभूत् ॥

अन्वय — सा सुदती पूर्वं जनने पदा दक्षरोषात् शरीरं समर्जं तदाप्रभृत्पेव
पशूनां पतिं विमुक्तमङ्गं अपश्चिह, अभूत् ।

अर्थ — सा सुदता = सा पार्वती, पूर्वं जनने =
पूर्वस्मिन् जन्मनि, यदा = तस्मिन् काले, दक्षरोषात् =
स्वपितरि दक्षे कोपात्, शरीरं = काय, समर्जं = त्यक्तवती,

तदाप्रभृत्येव = तदाद्येव, पशूना पति = महादेव;
विमुक्तमङ्ग = व्यक्तविपद्याभिलाप सन्, अपरिग्रह =
कलत्ररहित, अभूत् = जात ।

तात्पर्यम् — सा पार्वती पूर्वस्मिन् जन्मति यदा
स्वपितरि दक्षे कोपात् स्वर्गरीर विममर्ज तदाद्येव पर-
मेश्वर परिश्रवन्विपद्याभिलाप सन् कलत्ररहित अभूत् ।
अग्यस्त्रीपरिग्रहोत्सुको नाभूदिति भाव ।

विग्रहा — दक्षे रोष, तस्मात्, शोभना दन्ता-
यस्या सा मुदती, विमुक्त सङ्ग येन य विमुक्तमङ्ग,
न विद्यते परिग्रह यस्य स अपरिग्रह ।

61. स कृत्तवामास्तपसे यतात्मा
गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
प्रस्थ हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि
किञ्चित्क्वणत्किञ्चरमधुत्साम ॥

भावप्र — कृत्तवामा यतात्मा स तपसे गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु मृगनाभि-
गन्धि क्वणत्किञ्चर किञ्चित् हिमाद्रे प्रस्थ अधुत्साम ।

अर्थ — कृत्तवामा = चर्माश्वर, यतात्मा = निच-
मितचित्त, स = पशुपति, तपसे = तपोार्थ, गङ्गाप्रवाहो-
कु-16

शित देवदारु = गङ्गाप्रवाहेण सिक्त देवदारुवृक्षवत्, मृग-
नाभिगन्धि = कस्तूरिकागन्धवत्, क्वणत्किन्नर = किन्नरै
क्रियमाण यद्गान् तद्यवत्, किञ्चित् = किमपि, हिमाद्रे =
हिमवत, प्रस्थ = सानु, अव्युवास = अध्यतिष्ठत्
(उवासेत्यर्थ) ।

तान्पर्यम् — चर्माश्वर नियमितचित्तञ्च स महेश्वर
तपोऽनुष्ठानार्थं कमपि हिमालयस्य सानुप्रदेश
मध्युवास, यत्र देवदारुतृविणेपा गङ्गाप्रवाहेण सिक्ता
सन्ति, कस्तूरिकागन्धश्च मृगाणां सञ्चारात् प्रसरति,
किन्नराश्च स्वैर गायन्ति, तादृशे प्रदेशे परमेश्वर
स्वतपोऽनुष्ठानार्थमुवास । तत्र महादेवतपोवने गङ्गा-
जीकरणीतला वायव वान्ति, कस्तूरिकागन्ध प्रसरति,
किन्नरगान श्रूयन्ते इति भाव ।

विग्रहा — कृत्ति वाम यस्य स कृत्तिवामा, यत्
आत्मा येन स यनात्मा, गङ्गाया प्रवाह, तेन उक्षिताः
देवदारु यस्मिन् तत् गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु, तत्,
मृगनाभे गन्ध यस्मिन् तत् मृगनाभिगन्धि, तत्, क्वणन्त
किन्नरा यस्मिन् तत् क्वणत्किन्नर, तत् ।

55. गणा नमेहप्रसवावतमा।

भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्धानाः ।

मनश्शिला विस्फुरिता तिषेदु -
शैलेयनद्वेषु शिलातलेषु ॥

अन्वय - गणा नमेषप्रमदावतमाः स्पर्शवती भूर्जत्वचः दद्याता मनश्शिला-
विस्फुरिता शैलेयनद्वेषु शिलातलेषु तिषेदु ।

अर्थ — गणा = प्रमथगणा, नमेषप्रमदावतमा =
सुरपुत्रागकुसुमशेखरा, स्पर्शवती = मुखस्पर्शा, भूर्जत्वचः =
भुजपत्रवल्कलानि, दद्याता = वमाना, मनश्शिला-
विस्फुरिता = धानुविशेषैरनुलिप्ताङ्गा (मत्त), शैलेय-
नद्वेषु = गन्धौषधिविशेषव्याप्तेषु, शिलातलेषु = शिला-
प्रदेशेषु, तिषेदु = उपविशन् ।

तान्पर्यम् — प्रमथगणा सुरपुत्रागकुसुमानि शिरसि
धृत्वा मुखस्पर्शा भूर्जत्वचो वमाना धानुविशेषैरनु-
लिप्ताङ्गा गन्धौषधि विशेपव्याप्तेषु शिलाप्रदेशेषु
उपाविशन् ।

विग्रहा — नमेषो प्रमथा, नमेषप्रमथा अवतमा
येषां ते नमेषप्रमथावतमा, भुजस्य त्वचः भूर्जत्वचः,
ता, स्पर्श आसामस्तीति स्पर्शवत्य, ताः, मनश्शिलाभि
विस्फुरिता, शिलाया इव शैलेय, तेन तद्धानि, शैलेय-
नद्वानि, तेषु ।

68 तुषारसङ्घातशिलाः खुराग्रैः
 समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्धान् ।
 दृष्टः कथञ्चिद्गवयै विविग्नै -
 रसोऽसिहृध्वनिमस्रनाद ॥

अन्वय - तुषारसङ्घातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन् दर्पकलः विविग्नैः गवयैः
 कथञ्चिद् दृष्टः ककुद्धान् रसोऽसिहृध्वनिमस्रनादः ।

अर्थ — तुषारसङ्घातशिला = हिमघना गृध्र
 शिला ता शिला, खुराग्रै = शफाग्रै, समुल्लिखन् -
 विदलयन्, दर्पकलः = दर्पेण मधुरध्वनिमान्, विविग्नै =
 भीतै, गवयै = गौसदृशैर्मृगै, कथञ्चिद् = क्वच्छ्रेण,
 दृष्टः = अवलोकित, ककुद्धान् = वृषभ (नन्दी), असोऽसिहृध्वनि
 सिहृध्वनि = सिहृगर्जनमसहन्, उन्ननाद = उच्चैर्जगर्ज ।

नात्पर्यम् — शिलावद्विद्यमानं तुषारसङ्घातान्
 शफाग्रैर्विदलयन् दर्पेण मधुरध्वनिमान् भीतैर्गवयै कथमपि
 त्रिलोकित वृषभराजो नन्दी सिहृगर्जन मसहन्निव उच्चै-
 र्जगर्ज ।

विग्रहा — तुषाराणां सङ्घाता, तुषारसङ्घाता
 गृध्रशिला तुषारसङ्घातशिला, ता, खुराणामग्राणि
 खुराग्राणि, तै, दर्पेण कलः कस्य सः दर्पकलः, ककुदस्त्रा-

रतीति ककुचात् । मिहृम्य ध्वनि मिहृध्वनि, न सोढ
असोढ, असोढ मिहृध्वान येन स असोढामिहृध्वनि ।

57. तत्राग्निमादाय समित्समिद्ध
स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।
स्वय विधाना तपसः फलाना
केनापि कामेन तरश्चचार ॥

अन्वय - तपस फलाना स्वय विधाना अष्टमूर्ति तप स्वमेव मूर्त्यन्तर
समित्समिद्ध समित्समिद्ध अग्नि आदाय केनापि कामेन तप चचार ।

अर्थ — तपस फलाना = इन्द्रत्वादीना फलाना,
स्वय विधाना = स्वय जनयिता (इतरकर्तृकाणा निखिल-
तपसा फलप्रदानेति प्रावन्), अष्टमूर्ति = ईश्वर, तत्र =
द्विमाद्रे सानुप्रदेशे, स्व मूर्त्यन्तरमेव = स्वकीयमेव मूर्ति-
भेद, समित्समिद्ध समित्समिद्ध = समित्समिद्धदीपित, अग्नि =
कृणान्, आदाय = प्रतिष्ठाप्य, केनापि कामेन = कयापि
कामनया, तप चचार = तपश्चक्र ।

तात्पर्यम् — सर्वयानि तपामि तप्यन्ते तेषा सर्वेषा
फलप्रदाना शिव तत्र द्विमाद्रे सानुप्रदेशे स्वकीयाष्ट-
मूर्तिषु एका मूर्ति अग्नि प्रतिष्ठाप्य त समित्समिद्धदीपित्वा
अनिर्वचनीयेन केनापि कामेन तप चचार । 'प्रयोजन-

मनुद्विश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इतिन्यायात् सर्वस्यापि तपस फलेन केनापि भाव्यम्, सर्वोत्कृष्टस्य महेश्वरस्य सम्प्राप्तसकलकामत्याद्यैतत्सम्भाव्यते, अतः केनापि कामेन तपश्चचारेति तपस फलस्याकीर्तनम् ।

विग्रहा — सम्यक् इड् समिद्ध, समिद्धि समिद्ध समित्समिद्ध, तम्, अन्या मूर्ति मूर्त्यन्तर, तत, अप्ठी मूर्त्तय. यस्य स अप्ठमूर्ति ।

53 अनर्घ्यसर्घ्येण तमद्रिनाथः
स्वर्गोकसामर्चितमर्चयित्वा ।
आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयता तनूजाम् ॥

अन्वय — अद्रिनाथ अनर्घ्य स्वर्गोकसा अर्चित त अर्घ्येण अर्चयित्वा अस्य आराधनाय सखीभ्या समेता प्रयता तनूजा समादिदेश ।

अर्थ — अद्रिनाथ = हिमवान्, अनर्घ्य = अमूल्य, स्वर्गोकसा = देवाना, अर्चित = पूजनीय, त = ईश्वर, अर्घ्येण = पूजोपकरणादिव्येण, अर्चयित्वा = पूजयित्वा, अस्य = ईश्वरस्य, आराधनाय = सेवार्थ, सखीसमेता = जयविजयाभ्या सखीभ्या समेता, प्रयता = नियता, तनूजा = मुता पार्वती, समादिदेश = आज्ञापयामास ।

तात्पर्यम् — अद्रिगजो हिमवान् अपूर्व देवानामपि पूजनीय (देवैरपि पूज्यमानमिति भावः) त महेश्वरपूजोपकरणादिद्रव्यवर्गः पूजयित्वा तस्य सेवार्थं स्वतनूजा पार्वती जयाविजयाख्यसखीद्वयमहिता आज्ञापयामास ।

विग्रहा — अर्घमर्हतीत्यर्घ्यं, अर्घ्यां न भवतीत्यनर्घ्यं, तम्, अद्रीणा ताश्च, स्वर्गं आकं येषां ते स्वर्गोक्तम्, तेषाम्, सखीभ्यां समेता, ताम्, तन्वा जायत इति तनूजा, ताम् ॥

69 प्रत्यर्थिभूतामपि ता समाधे.
शुभ्रूपमाणा गिरिशोऽनुमेने ।
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते
येषां न चैतामि त एव धीराः ॥

अन्वय — गिरिणा समाधे प्रत्यर्थिभूतामपि शुभ्रूपमाणा ता अनुमेने, विकारहेतौ सति येषां चैतामि त विक्रियन्ते ते एव धीराः ।

अर्थ — गिरिश = शिव, समाधे = तपस, प्रत्यर्थिभूतामपि = प्रतिपक्षभूतामपि, शुभ्रूपमाणा = सेवमाना, ता = पार्वती, अनुमेने = (सेवार्थं) अङ्गीकृतवान्, विकारहेतौ सति = प्रकृतेरन्यथाकरणस्य हेतुभूते स्त्रीमन्निधानादिकारणे विद्यमानेऽपि, येषां चैतामि =

येषा मनामि, न विकल्पन्ते = न विकारमापद्यन्ते, न एव =
ते पुरुषा एव, धीरा = धैर्यवन्त ।

तात्पर्यम् — महेश्वर तपसो विरुचामपि सेवमाना
ता पार्वती सेवार्थं मङ्गीकृतवान्, तावता महेश्वर विकार-
माप्तवानिति न तात्पर्यम् । विकारस्य हेतो मत्परि येषा
मनामि न विकारमापद्यन्ते न एव पुरुषा धीरा इत्युच्यन्ते ।
अत एव महाधीरो महेश तप प्रत्यर्थाभूनामपि जुष्टुप-
णाय अनुमेते ।

विग्रहा — विकारस्य हेतु विकारहेतु, तस्मिन् ।

- ॥०॥ अपचितवलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा
नियमविधिजनानां बहिष्ठा उपतेत्री ।
गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा मुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥

अन्वय — मुकेशी सा अपचितवलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा नियमविधिजनानां
बहिष्ठा च उपतेत्री मनी तच्छिरश्चन्द्रपादैः नियमितपरिखेदा
प्रत्यहं गिरिश उपचचार ।

अर्थ — मुकेशी = शोभनमूर्धजा, सा = पार्वती,
अपचितवलिपुष्पा = विलूतपूजार्थकुसुमा, वेदिसम्मार्ग-
दक्षा = गमत्रिवेदिकासम्मार्जने सार्थी, नियमविधि-

जत्वाना = नित्यकर्मनिष्ठानार्थजत्वाना, बर्हिषां च =
दर्भाणां च, उपनेत्री सती = आह्वरणधीला सती,
तच्छिरश्चन्द्रपादै = तस्य शिरसि विद्यमानस्य चन्द्रस्य
किरणै, नियमित परिखेदा = प्रणमित परिचर्याश्रमा
सती, प्रत्यह् = दिने दिने, गिरिण = गिव, उपचचार =
शुश्रूषा चक्रे ।

तान्पर्यम् — शोभनपूर्वजा सा पार्वती बिल्व-
पुजार्थकुमुदा तपोवेदिका सम्मार्जनचतुर्गुणित्यकर्मनिष्ठाना-
नार्थं जत्वानि दर्भाञ्चाह्वरन्ती तस्य परमेश्वरस्य गिरिमि
विद्यमानस्य चन्द्रस्य किरणं प्रणमितपरिचर्याखेदा च सती
प्रत्यह् महादेव शुश्रूषा चक्रे ॥

विग्रहा — बन्धुर्थं पुष्पाणि बलिपुष्पाणि, अपत्रि-
तालि बलिपुष्पाणि यया सा अर्चितबलिपुष्पा, वेद्या
सम्मार्ग, वेदिसम्मार्गे दद्या, नियमविधे जत्वानि, तेषा
अहन्यर्हानि प्रत्यहम्, शोभना केजा यया सा = मुकुण्डी,
नियमित परिखेद यस्या सा नियमित परिखेदा, तस्य
गिर तच्छिर, तच्छिरसि च द्र, तस्य पादा, ते तच्छिर-
श्चन्द्रपादै ॥

इति कुमारसम्भवटीकाया प्रथम सर्ग

कुमारसंभवे प्रश्नाः

	पृष्ठो स
1) हिमालय कुत्र कथ मस्ति?	1
2) हिमालय कीदृश ? (2 त 17 पर्यन्तम्)	
3) स. का कीदृशी उपयेमे ?	18
4) मेनका क कीदृश असूत ?	20
5) का शैलवधु प्रपेदे ? किमर्थम् ?	21
6) सतीदेवा मेनकाया कथ मुत्पन्ना ?	22
7) पार्वत्या जन्मदिन कथ बभूव ?	23
8) पार्वती कथ ववृधे ?	25
9) पार्वत्या नाम कथ सिद्धम् ?	26
10) हिमवान् पार्वत्या कथ विभूषित ?	28
11) पार्वती बाल्ये कथ रेमे ?	29
12) प्रावतन जन्मविद्या पार्वती कथ प्रपेदिरे ?	30
13) पार्वत्या यौवन कीदृश मासीत् ?	

(31 त 49 पर्यन्तम्)

14)	पार्वती विश्वमृजा कथनिर्मिता?	49
15)	पार्वती प्रेक्ष्य नारद कि समादिदेश?	50
16)	पञ्चतापनि अपरिग्रह कुतोऽभवत्?	53
17)	कृत्तिवामा तपसे कि कीदृश स्थान मऽप्युवास?	54
18)	प्रमथगणा कुत्र निषेधु ?	55
19)	अद्रिनाथ तन्जा किमर्थ समादिदेश?	58
20)	पार्वती गिरिश कथ मुपचचार?	60

ससन्दर्भं विवृणुत —

- 1 'एको हि दोषो गुणसन्निधाने निमज्जति'
तीन्दो किरणेष्विवाक' ।
- 2 'क्षुद्रेऽपि नून शरण प्रपन्ने समत्वं मुच्ये
ष्णिग्मा मतीव ।'
3. नीता विवोत्साहगुणेन सम्पत् — कस्य
इद उपमानम्?
- 4 "अनन्तपप्पस्य सर्वोहि चूने द्विरेफमाला
सविशपसगा" प्रकृते योजयत ।

शता म

12

12

27

- 5 "साधारणो भूषणभूष्यभाव" कथ
निरूपयत । 43
- 6 "कृते कृणानो न हि मन्त्रपूतमर्हन्ति
तेजाम्यपराणि हृद्यम् ।" समर्थनीय
किम्? 51
- 7 केनाऽपि कामेन तपश्चचार ।" क
कुत्र कथम्? 51
- 8 विकारहेतौ सति विक्रियन्ते यथा न
चेतासि त एव धीर । 50